

371.9

0-71

35

ՀԱՄԿԵՐԻ

ՄԱՏԻՎԱԲԻՄԱՆ
ԳՐԱԳԱՐԱՆ

109^{XIII}

Ա. Ն. ՕՍՏՐՈՎՅՈՒԿԻ

ԸՆՏՔՆԵԿԸՆ ՅԵՐԸԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ

ՈՒ

Ն Ր Ա Ն Յ Կ Ր Թ Ի 2

ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Թարգմ. Լ. Շ

371.9
0-71

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Վարդ. տպարան «ՀՆՐԱՒԷՍ», Ս. Պ. Եգիզարեանի

371.2
0-71
Wf.

0720-70

«ՀԵՍՈՅԵՐ»-Ի ՄԵՆԿԱՎԵՐԹԵԿԱՆ ԳՐԱԳԵՐԱՆ

370

Ս. Ն. ՕՍՏՐՈՒՆՈՐՎԻ

2485-04

XIII

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ

ՈՒ

09060
16061

ՆՐԱՆՑ ԿՐԹԻՉ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Էլեկտրաուրժ սպարան «ՀԵՐՄԷՍ» Ս. Պ. Եղիազարեանի
1908

3 SEP 2013

I

Կեանքի փորձը շատ վաղ է սկսում և ընդգրկում է մարդկային բոլոր յարաբերութիւնները, որոնց հասնում է երեխի զիտողութիւնը: Ընտանեկան տպաւորութիւնների արժէքը: Երեխաների սիրուն մենք մեզ լաւ պէտք է հետեւնք:

Ի՞նչ ազդեցութիւն է անում երեխի վրա ընտանիքի անդամների փոխադարձ յարաբերութիւնը, — անգրքոյկիս նիւթը: Ես խօսելու եմ միայն մեծերի յարաբերութեան մասին թէ՛ դէպի մեծերը և թէ՛ դէպի մանուկները: Ընտանիքի անդամ հաշուում եմ նաև ծառաներին, և մասնաւորապէս դայեակին: Հայրն ու մայրը ընտանիքի մշտական անդամներն են և ուրոյն կապերով կապւած իրար ու երեխաներին, իսկ ծառան պատահական անդամ է ու ժամանակաւոր. սակայն քիչ ընտանիք կը ճարւի, որ կարողանայ գլուխ հանել առանց ծառայի, որ յաճախ երեխի կեանքում քիչ ապէս հօրն ու մօր վերաբերումը դէպի ծառան արդէն ինքնին տպաւորութիւն է անում երեխի վրա. այդ պատճառով էլ ծառային չը յիշել անհնար է, երբ խօսքը ընտանեկան յարաբերութեան մասին է: Իսկ ինչ վերաբերում է երեխաների փոխադարձ յարաբերութեանը՝

լաւ է դրա մասին առանձին խօսել ^{*)}), այստեղ կը յիշեմ միայն խիստ ընդհանուր գծերով:

Նախ պէտք է լաւ աչքի առաջ ունենանք, որ երեսխաների մտածումն ու հետաքրքրութիւնը բնաւ չի սահմանափակուած այն շրջանակով, ինչ որ մեծք երեակայում ենք, ենթադրելով, թէ մանկան աշխարհը իր հասակակիցներն են ու իր խաղերը: Ընդհակառակը. նրանք հետաքրքրուած են մեծերով, փընտուում են մեծերի շրջանը, դիտում են, դատում ու իրանց պահանջները դնում: Ի հարկէ, մանկական է նրանց հետաքրքրելն ու հարցուփորձը, մանկական է և նըրանց զստողութիւնը, բայց դա կայ, և անհատական գծերի կողքին այդտեղ մի ընդհանուր բան էլ կարելի է գտնել, ինչպէս շուտով տեսնելու ենք: Երեսխաների դիտողութիւնը չի վերջանում այստեղ, որտեղ կանգ է առնում նրանց անմիջական շահը, այլ շատ աւելի լայն է: Օրինակ նրանց զբաղեցնում են այս տեսակ հարցեր, թէ հայրն ու մայրը ինչպէս են ապրում իրար հետ, թէ ինչ հասարակական դիրք ունի հայրը, թէ արդեօք սիրեած ու յարգեած են իրանց ծնողները, և այլն: Ընտանիքի հասակաւոր անդամների կեանքը շատ վաղ է դնում իր կնիքը նրանց հոգու վրա, շատ աւելի վաղ, քան թէ նրանք սկսում են գիտակցել, որ արդէն կազմեած սովորութիւնների, պահանջների ու ճաշակի տէր են, ունեն արդէն պատրաստ մտապատկեր-

*) Տես «Հասկերի» պրագարան III «Մեծերն ու փոքրերը» տիկ. Իսահակեանի, թարգմ. Ստ. Լիսիցեանի:

ներ ու գիտակցութիւն: Հոգին ընդունում ու իւրացնում է տպաւորութիւնները յաճախ իրհամար բոլորովին աննկատելի կերպով, և հաւաքում է մի մտաւոր պաշար, որ միտքը աւելի ուշ պարզում է ու հաժողիչ դարձնում: Ընտանեկան կեանքով ծնողները կը թուած են, իսկ մանուկները կը թուած, լինի այդ կեանքը դիտաւորութեամբ կազմած, թէ առանց դիտաւորութեան: Ընտանիքը կարող է ապրել սիրով, ուրիշներին էլ վերաբերել սիրով, բայց և կարող է կուարար լինել, չար, չոր ու անբարեացակամ ոչ միայն կողմակի մարդոց վերաբերմամբ, այլ և մերձաւորների: Ընտանիքը կարող է ապրել հոգեկան վայելքներով, սիրել ընթերցումը, նըրկարն ու երաժշտութիւնը, կարող է և ամբողջովին խրել տնտեսութեան հոգսերի ու աղմուկների մէջ, կապէկանոց շահի մէջ: Ընտանիքում կարող է կարգ ու կանոն լինել, կարող է լինել և կատարեալ անկարգութիւն: Այսպէս թէ այնպէս, ընտանեկան կեանքը հէնց դրանով էլ ուժեղ է, որ իր տպաւորութիւնները մըշտական են, առօրեայ ու ազդում են աննկատելի, ամբողջանելով կամ թունաւորելով մարդու հոգին, ճիշտ մեր ծծած օդի նման, որ ամբացնում կամ թունաւորում մեր ֆիզիկական կազմը: Չի կարելի ասել, որ ազնիւ ընտանիքում բոլոր երեսխաները ազնիւ են մեծանում, ոչ էլ բարի ընտանիքում բարի. յաճախ երեսխան ստանում է մի հոգեկան կազմ, որ ճիշտ հակառակն էր լինելու, եթէ անխուսափելի կերպով իր ընտանիքին քաշելու լինէր: Բայց պէտք չէ մոռանալ երկու բան. նախ՝ այն, որ նոյն իսկ ամենաթունդ բո-

դորականների կեանքում միշտ նկատելի են այն սովորութիւնների հետքերը, որ մանուկ հասակում իւրացրել է նա, ապրելով մի այնպիսի միջավայրում, որի դէմ այժմ ինքն է բողոքում. այդ հետքերն են որ նրա համար դառնում են մի մշտական աղբիւր հակասութիւնների, անհետևողականութեան ու ինքնադժգոհութեան. և երկրորդ այն, որ ընտանեկան տպաւորութիւնները գրեթէ միակ աղբիւրն են կազմում մեր մտածումների ու զգացումների այդ թարմ տարիքում, երբ մարդ ամենից աւելի տպաւորւող է և նիւթ է հաւաքում ամբողջ կեանքի համար: Ընտանեկան տպաւորութիւնները կազմում են ամենաառաջին և ամենից ազդեցիկ սնունդը, որ ստանում է մարդկային հոգին:

Ըստ երևոյթին, բոլոր ընկերական կապակցութիւններից ամենից աւելի հեշտ ընտանիքն էր դառնալու մի մարմին, որից նրա բոլոր անդամները պիտի միայն օգուտ տեսնէին: Չէ որ նա կազմւում է ազատ կամքով, ազատ ընտրութեամբ և վերջն էլ ամրանում է շահերի, ճաշակների և կարիքների ընդհանուր լինելովը: Այնքան շատերին փշագոյտող «գոյութեան կւիւր» չը պիտի տեղի ունենար այստեղ: Ոչ մարդը պէտք է նեղւածը զգար կնոջ կենակցութիւնից, ոչ էլ հակառակը: Ընտանեկան կեանքը մինչև մի որոշ աստիճան կարելի է սարքել իր ճաշակի համեմատ և այդտեղ հանգիստ գտնել հասարակական կեանքի հոգսերից, վիրաւորանքներից ու անաջողութիւններից: «Լաւ կնկայ հետ վիշտը կէս է, ուրախութիւնը կրկին» ասում է առածը:

Բայց դժբախտարար իրէլալական ընտանիքը հազ-

ւազլւտ է: Այս հարցի շուրջը բարոյախօսել աւելորդ է այստեղ:

Մանկավարժական գրքեր կարդացող մարդու մէջ մենք արդէն ենթադրում ենք այն գիտակցութիւնն, թէ մեծերը պարտաւորութիւններ ունեն դէպի փոքրերը: Բայց և այն մարդը, որ ցանկանում է կատարել իր պարտաւորութիւնը երեխաների վերաբերմամբ, կարող է սխալւել, կարող է չըմբռնել այն տպաւորութիւնը, որ մենք անում ենք փոքրերի վրա: Ինքն իրան հետևելը հեշտ բան չէ. դրա համար էլ այս գրքոյկի մէջ բերում եմ այդ խնդրի մասին արած իմ մի քանի դիտողութիւնները: Առայժմ այսքանն ասեմ, որ ամեն անգամ, երբ մենք՝ ծնողներս զսպում ենք մեր մէջ մի որևէ վատ գրդում երեխաների սիրուն, մենք միայն մեր պարտքն ենք կատարում: Երեխան անպայման նկատում է ծնողների կատարած այդ ճիգը, և թէև այդ տարիքում գուցէ դեռ պարզ գլխի չի ընկնում, բայց նկատում է, գնահատում և վարժւում է ինքն էլ իր վատ կողմերը զսպելու, իր սանձը պահելու, նախ անգիտակցօրէն ծնողներին նմանելով, վերջն էլ համոզւած, իսկ սա արդէն կրթական մի շատ խոշոր իւրացում է:

II.

Առաջան ընտանեկան կեանքը: Հասարակական կեանքի կրած փոփոխութիւնը ընտանեկան կեանքումն էլ փոփոխութիւն է առաջացրել: Շահերի տարբերութիւնը և ամեն մէկի իր առանձին բախտաւորութիւնը: Ընտանիքում «երրորդ անձի» երևալը և մանկան տպաւորութիւնները:

Վերջին 40—50 տարիների ընթացքում մեր աւելի կուլտուրական շերտերի ընտանեկան կեանքը զգալի

փոփոխութեան է ենթարկել: Առաջ ընտանեկան կեանքը աւելի շատ էր ու աւելի քիչ էր դրսի իրարանցումը: Դեռ նոր մեռած, նոյնիսկ դեռ ապրող գործիչների մասին խօսելիս յաճախ յիշատակում է թէ նրանց մանուկ օրերի ընտանեկան կեանքը պարզ ու նահապետական է եղել: Առաւօտը հայրն անց էր կացնում գործի վրա, իրիկունը նւիրում էր ընտանիքին: Յաճախ ծնողներն իրանք էին տալիս սկզբնական գիտութիւնը իրանց երեխաներին, աղջիկներն օգնում էին իրանց մօրը տան տնտեսութեան մէջ կամ փոքրիկներին խնամելիս. ճաշին ու թէյին հաւաքում էր ամբողջ ընտանիքը, սկսում էր ընդհանուր խօսակցութիւն. երբ երեխաները իջնում էին պարտէզ խաղալու, յաճախ իջնում էր և հայրը նրանց խաղին մասնակցելու: Այս բոլորը շատերին առիթ են տւել պընդիլու, թէ առաջ կեանքը աւելի լաւ էր, բայց խնդիրն այդ չէ. հին ընտանեկան կեանքը յիշեցի միայն նրա համար, որ ցոյց տամ թէ առաջ երեխաները աւելի էին վայելում իրանց ծնողների ընկերակցութիւնը, թէ ընտանեկան շրջանակը աւելի սերտ էր և ամենքը ապրում էին մի ընդհանուր կեանքով: Փոխւեցին հասարակական կեանքի պայմանները, փոխւեց և ընտանեկան կեանքը: Ընտանիքը կերակրելն ու ոտի կանգնացնելը դժւարացաւ. այժմ ակամայ ստիպւած ենք աւելի աշխատելու և աշխատանքի ենք յատկացնում ժամանակի այն մասն էլ, որ մեր հայրերը նւիրում էին ընտանիքին: Բնական է որ յօգնած, երբևէ ուժասպառ հայրը, երբ տուն է վերադառնում հանգստա-

նալու, գալիս է գրգռւած և բնաւ տրամադիր չէ երեխաների հետ զրուի դնելու: Հանրային կեանքը աճել է և մեզ ից շատերը «հացի աշխատանքից» ջոկ, ահագին քանակութեամբ էլ ձրի հասարակական աշխատութիւններ են կատարում: Կեանքը դարձել է աւելի բազմահոգ, աւելի ջլջային ու աւելի լարւած: Բացի դրանից մարդ պահանջ է զգում քիչ զւարճանալու, գնալու թատրոն, դասախօսութեան, նազահանդէսի: Միւս կողմից հանգիստ չի տալիս երեխաների ապագան պէտք է կրթել, պէտք է լաւ քննութեան պատրաստել, որովհետև ուսումնարան մտնելու քննութիւնները այժմ շատ դժւարացել են. տեղ չը կայ դպրոցներում և բաւարար պատրաստւածներին անգամ մերժում են. ուրեմն պէտք է պատրաստել երեխին մի մասնագէտի ձեռքով, որը լաւ իմանայ թէ այս ինչ դպրոցում քննութեան ժամանակ ինչ են պահանջում: Երեխին դպրոց տւիք թէ չէ, սկսում են նոր բարդութիւններ ընտանեկան կեանքում: Սովորողին պէտք է մի անկիւն, նոյնիսկ մի սենեակ, որպէսզի միւսները չը խանգարեն նրան, որտեղ սերտի ու սերտի իր դասերը և պատրաստի գրաւոր աշխատանքը: Արդէն անկարելի է դարձել այն երջանիկ իդիլիան, ուր միևնոյն սեղանի շուրջը հայրը կարդում է իր լրագիրը. մայրը կարում է մի բան, իսկ երեխաները նկարում են կամ հին տուփերից ու տնային իրերից խաղալիքներ են շինում: Ամբողջ ընտանիքը հաւաքել թէյի սեղանի շուրջը՝ այժմ այդ անգամ անկարելի է. մէկը ժողով ունի, միւսը պիտի գնայ ընկերով հետ պարապելու,

երրորդը գնալու է գիմնազիա գրական երեկոյթի կամ օրկեստրի: Մի խօսքով, կեանքը քաշում է բոլորին ընտանիքից դուրս, և ընտանեկան կապերին ու շահերին համեմատաբար քիչ նշանակութիւն ու տեղ է թողնում: Չարմանալու բան չէ, որ այս պայմանների մէջ ընտանիքի ամեն մի անդամը, սկսած հօրից ու մօրից, ունենում է իր շահերը, իր ընտրեալներն ու բարեկամները, իր շրջանը, իր «բախտաւորութիւնը»: Եւ այսպիսով նւագում է ծնողների ու երեխաների փոխադարձ շփումը: Այդ շփումը այժմ հնարաւոր է լինում միայն վաղ մանկութեան ժամանակ, իսկ յետոյ՝ 10—12 տարեկանից սկսած երեխաները ենթարկւում են յախուռն արտաքին ազդեցութեան և նրանց մանկութիւնից դէպի պատանեկութիւն անցնելու խիստ կարեւոր շրջանը յաճախ վրիպում է ծնողների ուշադրութիւնից ու դիտողութիւնից: Երեխին սրտակից լինել, քանի փոքր է, դեռ կարելի է. վերջը արդէն այդ շատ աւելի դժւար է դառնում, և այստեղ յաճախ կարելի է ամեն տեսակ անակընկալների հանդիպել, ինչպէս օրինակ՝ վատ ընկերների շնորհիւ՝ այնպիսի ձգտումների ու հակումների, որոնց դուք չէք համակրում և այլն: Այս անակնկալները նրանով մանաւանդ աւելի հնարաւոր են, որ մեր երեխաների կեանքը ընտանիքի հետ սերտ կապեր չունի, որ մենք նրանց հետ ապրում ենք յաճախ միայն արտաքուստ, մեծ մասամբ առանց գիտեանալու թէ ինչ է կատարւում նրանց հոգում, ինչով են դրանք հետաքրքրւում, ինչով են ապրում: Ամեն մէկը

վարում է իր ուրոյն կեանքը, որի արմատները ընտանիքից դուրս են:

Սրանից դուրս պիտի գա հետեւալ եզրակացութիւնը. բացի այն ընդհանուր արժէքից, որ ունեն կեանքի առաջին տարիներում ստացած տպաւորութիւնները, և որ մեզ մատնացոյց է անում հոգեբանութիւնը, այդ առաջին տպաւորութիւնները մեր լուրջ ուշադրութեանն են արժանի և մի ուրիշ կողմից. կեանքի արդի պայմանների մէջ մանկութեան առաջին շրջանը այն միակ ժամանակն է, երբ մեր ու երեխաների յարաբերութիւնը սերտ է, երբ աւելի լրիւ է դաստիարակումը, երբ մեր նրանց վրա ունեցած ազդեցութիւնը աւելի ամբողջական է: Անտարակոյս, լաւ ընտանիքներում այդ ազդեցութիւնը շարունակւում է և յետոյ, միայն աւելի թոյլ, քանի որ մէջ են գալիս անստիատեսնելի հանգամանքներ. և յամենայն դէպս դա լինում է արդիւնքը նախորդ տարիներում մեր ձեռք բերած ազդեցութեան:

Մինչև հիմա մենք աչքի առջև ունէինք լաւ ընտանիքը, իսկ այնտեղ, ուր ներքին պառակտումներ են տիրում, ընտանիքը այնպէս է քաղցալւում, որ այդ նկատելի է դառնում ոչ միայն պատանիներին, այլև մանուկների համար:

Մի վէպի պատմի հերոսը 2—3 տարւայ բացակայութիւնից յետոյ հայրենի տունը վերադառնալով՝ տեսնում է, որ հայրն ու մայրը թէև ապրում են միասին, բայց ամեն մէկը զբաղւած է «իր ուրոյն կեանքով, իր ուրոյն բախտաւորութեամբ»: Ահա այսպէս է

արտայայտում նա իր կրած տպաւորութիւնը. «Մա ընտանիք չէ, այլ պարզ հիւրանոց, ուր պատահական մարդիկ ապրում են կից սենեակներում և ճաշի ու ընթրիքի ժամանակ միասին գալիս: Իսկ մենք՝ երեսխաներս ինչպե՞ս ենք այստեղ, ի՞նչ դեր ենք խաղում: Եւ ինչո՞ւ էին մեզ այսքան տարիներ խաբում. եթէ ընտանիքը գոյութիւն չունի, մեզ պէտք է մանուկ հասակից այդ մտքին վարժեցնէին: Գոնէ այսպէս զգայուն և սանտիմենտալ չէի լինի ու սիրոյ թեք առած՝ տուն չէի թռչի»:

Վիրաւորւած ու գրգռւած այդ պատանուն ցաւ է պատճառում իր զգայուն և սանտիմենտալ լինելը, սակայն այդ սանտիմենտալութիւնը ընդհանուր է ու բնական ամեն տարիքի երեխաների համար, նոյնիսկ բոլորովին փոքրիկներին: Երեխան, իբրև մի բոլորովին անօգնական էակ, այնքան շատ բան է ստանում իր ծնողներէ, որ բնական կերպով սէր, երախտագիտութիւն և մի տեսակ հպարտութիւն է զգում իր հօրն ու մօր վերաբերմամբ: Ոչ միայն ծնողների հոգատարութիւնն ու խնամքը, այլև նրանց գորովն ու զրգւանքը դեր են խաղում այստեղ: Ծնողներից վաղ որբացած կամ զրկւած երեխաները հասուն տարիքում ցաւ ու թախիծ են զգում, որ չեն ունեցել հօր ու մօր գուրգուրանքը, ընտանիքի ուրախութիւններն ու որդիական զգացումները: Եւ ընդհակառակը, նրանք, որոնք վայելի են քիչ-շատ լաւ ընտանեկան կեանքի տւած բախտաւորութիւնը, յիշում են որ իրանց մօրը համարում էին գեղեցկուհի ու անչափ բարի, իսկ

իրանց հօրը՝ խիստ խելօք ու իմաստուն, թէև հիմա որ յիշում են՝ արդէն կարող են ասել, որ մայրն իսկի գեղեցկուհի չէր, հայրն էլ պարզապէս միայն յիմար մարդ չէր: Մանկութեան այդ տարիքը, այն էլ շատ փոքրուց, պահանջ ունի իր սիրելի ու թանկագին էակների մէջ տեսնելու այն ամեն տեսակի յատկութիւնները, որ իր երևակայութիւնը կարողանում է նկարել: Երեխան մէշտ սիրում է բոլորին, ով սիրում ու յարգում է նրա ծնողներին: Եւ երբ ծնողները իրօք ունենում են խոշոր արժանիքներ և երբ երեխաները տեսնում են իրանց ծնողների առաջ ամենքի ցոյց տւած յարգանքն ու երախտագիտութիւնը, նրանց վրա այդ գրեթէ միշտ մեծ ազդեցութիւն է անում, որ և մնում է ամբողջ կեանքում, յաճախ էլ որոշում է երեխի ապագայ բնաւորութիւնն ու գործունէութիւնը:

Այն ընտանեկան երկպառակութիւնների ժամանակ, որոնք առաջանում են, երբ ամուսնու ու կնոջ մէջ երևան է զալիս մի «երրորդ անձ», մի սիրելիան, նորից աչքի է ընկնում շուտ, որ երեխաները պահանջ ունեն սիրոյ ու գգւանքի և որ ազատ կերպով զգում են հօր ու մօր վրա իրանց ունեցած իրաւունքը: Երեխաները այն տարիքում իսկ, երբ դեռ զլխի չեն ընկնում, թէ բանն ինչումն է, նորից թշնամաբար են վերաբերում այդ երրորդ անձին, իբրև իրանց իրաւունքները խլող մէկին, իբրև մի յափշտակողի մօր կամ հօր այն ժամանակը, այն սէրն ու խնամքը, որ իրանց, երեխաներին պիտի պատկանէր: Իսկ աւելի ուշ հասակում նրանք կամ դատաւոր են կանգնում, կամ դժբախտ մարդիկ են

դառնում: Երեխաների ու պատանիների մէջ խիստ ուժեղ է իրանց ծնողները բարոյապէս մաքուր տեսնելու պահանջը: Դէպքեր են եղած, որ պատանիները ինքնասպան են եղել, երբ իմացել են, թէ ապօրինի զաւակ են և թէ իրանց մօր վրա արատ կայ: Ես մի դէպք գիտեմ այդ տեսակի ինքնասպանութեան, որի կատարողը 11—12 տարեկան մի մատաղահաս տղայ էր: Տղան քնքուշ սիրով սիրում էր իր մօրը. երբ գիմնագիտ է մտնում, ընկերները առանց այլևայլութեան յայտնում են նրան, թէ ինչ համբաւ է վայելում իր մայրը: Տղան սկսում է դիտել, տեսնում է, ինչ որ առաջ չէր նկատում, հասկանում է, ինչ որ առաջ չէր հասկանում, և չի կարողանում տանել ադ տանջանքը, թէ իր սիրելի մայրը մի վատ կին է կոտրւած անունով:

Ժամանակակից վիպագիրները յաճախ բոլորովին ուրիշ պատկեր են տալիս, թէ ինչ տպաւորութիւն է անում երեխաների վրա իրանց ծնողների սիրելեան կամ սիրուհի ունենալը: Հայրը կապեր ունի մի օտարազգի աղջկայ հետ և անձ որդին ինչպէս է դատում. «Մայրս ջղային է ու հիւանդոտ. նրա հետ ձանձրանում է հայրս. այդ կինը չը լինէր, պիտի լինէր մէկ ուրիշը... Իսկ նա ինչպէս խելօք է, ինչպէս ամեն բան հասկացող, սիրուն, թարմ և ճաշակաւոր. ի՞նչ կայ. հօրս կարելի է միայն նախանձել: Ինչպէս էլ տակտով է և չի ուզում երբէք խառնել իրան չը վերաբերող գործերի մէջ»:

Հասկանալի է, որ հասարակութեան սանձար-

ձակ կեանքը պիտի բթացնէր պատանեկան նըրբազգացութիւնը նաև իր ընտանիքի մէջ կատարւածների նկատմամբ: Բայց և այնպէս պէտք է ընդունենք, որ անտարբերութեան այս մի ծայրայեղութեան հետ կայ և միև ծայրայեղութիւնը, հիւանդագին նըրբագացութիւնը դէպի իր հօրն ու մօր անաղարտ անունը, որ ինքնասպանութեան է հասցնում, երբ այդ անունը արատաւորում է. և այս երկու ծայրահեղութիւնների մէջ հազար աստիճանաւորումներ կան դեռ: Երեխաները այս տեսակ դէպքերում կարող են բոլորովին զանազան դիրք բռնել՝ նայելով իրանց բնաւորութեանն ու այն հանգամանքներին, որ առաջ են բերել ընտանեկան այդ պառակտումը: Բայց մեզ համար հետաքրքիրն այն է, որ նոյն իսկ շրջապատի անտարբերութիւնից վարակւած այդ անտարբերների մէջն անգամ զարթնում է սովորաբար իրանց ծնողների մաքուր անւան նախանձախնդիր լինելը, երբ յանկարծ մի որևէ «երրորդը» մտնում է ընտանիք և առանց այլևայլութեան պարթեցնում է այդ զգացումը:

III.

Ընտանեկան պառակտումներ և երեխի հոգին:

Արդէն ասացի, որ սերտ ու մտերիմ ընտանիքը, այնպէս ինչպէս իդէալն է ներկայացնում, խիստ հագւագիւտ է: Պատճառները շատ են ու զանազան՝ նայած ամեն մի մասնաւոր դէպքին, և դրանց մասին խօսելն էլ այստեղ աւելորդ է, քանի որ մեզ գրադեցնողը այն

աղդեցուծիւնն է միայն, որ անուժ են ընտանեկան այդ խոռվութիւնները երեխի հոգու վրա:

Մեզնից շատերը կարծում են, որ երեխաների հաճար անըմբռնելի են այն տեսակ երևոյթները, ինչպէս է մեծերի փոխադարձ յարաբերութիւնը: Այդ կարծիքը գուցէ և ճիշտ է, եթէ աչքի առաջ ունենանք լրիւ գիտակցական ըմբռնումը, բայց սխալ է, եթէ աչքի առաջ ունենանք երեխաների գիտող լինելը և անմիջական եզրակացութիւններ հանելու ընդունակութիւնը: Մի գրագէտ, որի առաջ շատ վաղ էր բացուել իր ծընողները մէջ եղած անհամերաշխութիւնը, այդ առթիւ հետեւեալ նկատողութիւնն է անում. «Երեխաները ընդհանրապէս շատ աւելի խորաթափանց են, քան ենթադրում ենք. նրանք շուտ են ցրւում, մի առժամանակ մոռանում են, ինչ որ նրանց զարմացրել էր, բայց յամառութեամբ դառնում են դրան նորից, մանաւանդ եթէ երևոյթը խորհրդաւոր է ու սարսափելի, և զարմանալի ճարպիկութեամբ ու յամառութեամբ փորփրում են, մինչև հասնեն ճշմարտութեանը»: Նրա հօրն ու մօր մէջ յաճախ ընդհարումներ էին տեղի ունենում. տղան շատ անգամ լինում էր ներկայ, բայց այդ բոլորը ընկան էր համարում: Նա վարժուել էր, որ տանը ամենքը վախում էին հօրից, որ հայրը բոլորին նկատողութիւններ էր անում, նրանց թւում նաև մօրը: Մինչդեռ տան ծառաները անչափ սիրում էին մօրը, իսկ հօրը դատաւարտում: Մի օր տղան լսեց իր դայեակի նկատողութիւնը, թէ մայրը վաղուց թողած ու հօր տունը գնացած կը լինէր, եթէ չը լինէր երեխան:

1004
16060

Այս խօսքերը ընկան երեխի հոգին, որ ականջներս սրեցի, ասում է. քանի շարաթեայ ընթացքում մարտնչեալ եղաւ թէ ուր և ինչպէս էին հայրս ու մայրս իրար հանդիպել, ինչպէս էր փախել մայրս հայրենի տնից և այն. և այս բոլորը իմացայ առանց ոչ-որի որ և է հարց տալու»: Այն ընդհարումները, որ առաջ ընկան էին թւում, այժմ ուրիշ գոյն են ստանում: «Այն միտքը, որ այդ բոլորի մի մասը մայրս տանում էր իմ պատճառով, երբեմն գալիս սև ու ծանր ամպի նման պատում էր իմ մտնկական պայծառ երեակայութիւնը: Երկրորդ միտքը, որ այդ օրից արմատ էր պցել մէջս, այն էր, թէ ես շատ աւելի քիչ կախում ունեմ հօրիցս, քան ընդհանրապէս ուրիշ երեխաները: Եւ այդ ինքնուրոյնութիւնը, որ ինքս էի հնարել, ինձ դուր էր գալիս»:

Եթէ ընտանիքը անօրմալ է, այսինքն եթէ մօրը փոխարինում է մի խորթ կամ մի մեծ մայր կամ մի ուրիշը, ընտանեկան խոռվութիւնները աւելի սուր կերպարանք են ստանում և երեխաների վրա էլ աւելի ուժեղ տպաւորութիւն անում: Եւ այդ աւելի ուժեղ տպաւորութեան շնորհիւ տաւելի պարզ էլ արտայայտում է երեխաների մէջ գոյութիւն ունեցող ընտանեկան կեանքի պահանջը, գգանքի ու խնամքի պահանջը, այլ և ծնողների հանդէպ նրանց ունեցած մի տեսակ իրաւունքի զգացումը, յետոյ նրանց ձգտումը ոչ միայն սիրելու, այլ և յարգելու իրանց հայրն ու մայրը, զանազան կատարելութիւններ տեսնելու նրանց մէջ և պետք եղած դէպքում

նոյն իսկ իղէալացնելու: Անշուշտ, նոյն պահանջը ըզգուծ են երեխաները նաև բնտանեկան նօրմալ կազմի մէջ, այսինքն երբ տանը հայր էլ կայ, մայր էլ կայ:

Բայց որպէսզի բնտանիքը նօրմալ դառնայ, հերիք չէ միայն, որ այնտեղ հայր ու մայր լինի. պէտք է նաև որ նրանց փոխադարձ յարաբերութիւնները համապատասխան լինեն մարդկային այդ ամենասերտ կապակցութեան գաղափարին, և ոչնչով չը վիրաւորեն երեխի զգացումը: Երեխի համար հաւաստրապէս պէտք են ու թանկ հայրն էլ, մայրն էլ, և անհրաժեշտ է որ նա տեսնի ու զգայ ծնողների փոխադարձ սէրն ու յարգանքը: Եթէ չը կայ այդ յարգանքը, եթէ չը կայ մտերիմ յարաբերութիւնը, երեխան այսպէս թէ այնպէս զգում ու նկատում է, որ հօրն ու մօրը մէջ մի բան կայ, և շատ շուտ կարող է իրան հարց տալ, թէ ումն է յանցանքը և ո՞վ է արդար: Յայտնի է, որ սովորաբար մեծերն իսկ յանձն չեն առնում դատաւոր լինեն մարդ ու կնկայ մէջ, այն աստիճան դժւար է նրանց մէջ տեղի ունեցող թիւրիմացութիւնների պատճառները գտնելը: Ուրեմն որքան աւելի վեր է այդ խնդրի լուծումը երեխաների ուժերից. ոչ միայն վեր է նրանց ուժերից, այլ և մի ծանր և այրող խընդիր է նրանց համար: Ի հարկէ, երեխաներն էլ մեծերի նման տարբեր բնութեան տէր են լինում, բայց կարծեմ աւելի շուտ իբրև մի կանոն, քան մի բացառութիւն, պէտք է նկատել այն, որ երեխաները պահանջ են զգում իրանց ծնողներին սիրելու, նրանց լաւ ու ազնիւ համարելու. և երեխի համար շատ ծանր

է համոզելը, որ իր հայրը կամ մայրը վատ մարդ է, որ հայրը կարող է մօրը վշտացնել, կամ ընդհակառակը, և որ ծնողներից մէկը հայհոյում է, միւսը լալիս և այլն: Կենսագրութիւններ կարողալիս յաճախ հանդիպել եմ այնտեսակ յիշատակութիւնների, թէ ոչ միայն ծնողների կուխները, այլև նրանց անտարբերութիւնը երեխաների նկատմամբ առաջ է բերում նրանց մանուկ հոգում մենակութեան ու սառնութեան զգացումը. մի զգացում, որ այդ ժամանակ դեռ չի զիտակցւում, և արտայայտուում է նրանով, որ երեխան կողմնակի մտերմութիւններ է որոնում, օրինակ ծառաների հետ, կամ իրան տալիս է ընթերցանութեան դեռ շատ կանուխ. իսկ յետոյ այդ մենակութիւնը զիտակցւում է և դառն յիշողութիւններ է զարթեցնում: Այդ կենսագրութիւնների մէջ քանի քանի անգամ կարդացել եմ և որդիական սիրոյ զեղումներ, չը նայելով որ հայրը կամ մայրը վատ են վարելիս եղել երեխի հետ, սնարդար են եղել, խստասիրտ ու շատ են վիրաւորել: Այս բոլորն անա ասում են, որ հօրն ու մօր մէջ եղած տարաձայնութիւնը միայն նրանց չի վերաբերում, այլ նշանակութիւն ունի և երեխաների համար, որոնք պարզ հանդիսատեսներ չեն միայն այդ բոլոր կատարածի, այլ իրանք էլ են շահագրգռած, և շահագրգռուած են խիստ մեծ չափերով:

IV

Ծնողների միասին աշխատանքը և աշխատանքի բաժանումը

Իեռ հնագոյն ժամանակներից բնտանեկան կեանքը այնպէս է կազմւել, որ ծնողական պարտաւորու-

թիւնները բաժանել են հօրն ու մօր մէջ, և բաժանել են անհաւասար կերպով: Երեխաներին խնամելը, ինչպէս և նրանց նախնական կրթութիւնը ընկնում է մօր վրա. նախ որ նա աւելի ժամանակ ունի երեխաներին ներերելու, քան հայրը, երկրորդ էլ սովորութեամբ արդէն վարժել է, իսկ իր բնութեամբ գործի մէջ աւելի քնքշութիւն է մտցնում, աւելի գգւանք, փափկութիւն և ուշադրութիւն: Փոքր երեխի կեանքին այդպէս մօտիկ լինելուցն է կախած մօր բարոյական ազդեցութիւնը երեխի առաջին տարիներում:

Բայց տարիների հետ այս անմիջական խնամատարութիւնը կորցնում է իր առաջնակարգ դերը: Երեխաները սկսում են աւելի անկախ դառնալ, բնաւորութիւնները քիչ-միչ որոշում են, և թէև դեռ միշտ կարիք ունեն ծնողների ու չափահասների օգնութեանը, բայց նրանց որոնածը այլևս բացառապէս նիւթական նեցուկը չէ:

Ուզում են մի հէքիաթ լսեն, սիրում են զրից անեն, հարցեր են տալիս կամ իրանք են մի բան պատմում, և մէջ են գալիս խողերն ու զբաղմունքները: Երեխաները անհատականանում են: Մէկը այն տեսակ ճաշակ ու հակումներ է ստանում, որոնց աւելի հայրը կարող է բաւականութիւն տալ, միւսը ընդհակառակը: Հետզհետէ նրանք ձեռք են բերում իրանց սեռին յատուկ գծերը: Եւ արդէն նշմարւում են բնաւորութիւնները, նստակեաց ու մտածկոտ կամ աշխուժ ու անդադրում, հանգիստ ու զգայուն, հեզ կամ կատակասէր: Մէկի վրա աւելի լաւ հայրն է ազդում, միւսի վրա մայրը,

որովհետև այդ յարաբերութիւնների ժամանակ արտայայտում է մեծերի բնաւորութիւնը, հոգեկան կազմը, հակումը, որ չի կարող նոյնը լինել հօր ու մօր մէջ: Եթէ միայն ժամանակը աչքի առաջ ունենանք, մայրը առաջւայ պէս աւելի շատ է լինում երեխաների հետ իսկ ինչ վերաբերում է գործի էութեանը, հօր ազդեցութիւնը կարող է և հաւասար լինել և աւելի, թէև նա աւելի քիչ է լինում երեխաների հետ: Այստեղ բանը ժամանակի տևողութեան մէջը չէ, այլ այն ազդեցութեան, որ մարդ անում է նայելով իր անձնական յատկութիւններին: Ուժեղ հայրը կարող է երեխին այն տեսակ հոգեկան անունդ տալ, որով նա կարող է սնել և սեռակ եղած միջոցին:

Հօր ու մօր ազդեցութեան բաժանումը բնական երևոյթ է: Ոչ ոք չի կարող աւել տալ, քան այն, ինչ որ կարող է: Դրա դէմ կուեն անկարելի է, ողբալն աւելորդ, պէտք է շահագործել: Ո՛չ նախանձելը, ո՛չ վշտանալը այստեղ միտք չունի, որովհետև այդ զգացումներն անտեղի են, քանի որ երևոյթը բնական է. մէկ էլ որ դրանից անպայման կառաջանան մանր ընդհարումներ և երեխի դէմ կը կանգնի այն հարցը, թէ ո՞վ է մեղաւորը այդ ընդհարումների մէջ՝ հայրը թէ մայրը: Եւ ինչո՞ւ, քանի որ երեխի հոգին կատարեւորապէս կարող է թէ հօր և թէ մօր սէրը պարունակել. նոյն իսկ եթէ մի քիչ աւելի հակառակ լինի սրա կամ նրա կողմը՝ թոյլ կողմին դեռ միշտ բաւականաչափ բաժին մնում է այդ սիրուց: Եւ երևոյթի դէմ կուեն միևնոյն է, թէ աւելի ուժեղ ազդեցութիւնը թոյլով

փոխարինել ուղեկանք. աւելի լաւ է նրան շահագործենք: Իսկ շահագործել կարելի է միայն փոխադարձ ձեռնտու-
 ւութեամբ, այնպէս, որ աւելի ուժեղ կերպով ազդողը
 հնար եղածին չափ շատ օգուտ տալ կարողանայ, իսկ
 աւելի քիչ ազդողը երեխաների հանդէպ չը պահի ի-
 գուր իրան չը յարմարող դիրքը:

Բայց այդ ձեռնտուութիւնը չըպէտք է այնպէս ար-
 տայայտելի, որ ծնողներից մէկը մի տեսակ «մեծ» դառ-
 նայ: «Ա՛յ, սպասի, հայրդ (կամ մայրդ) գայ, ասեմ
 նրան, քեզ ցոյց կը տայ»: Այս կարգի խօսքերով ար-
 տայայտուում է թուութիւնը, որ թաք է կենում ուրի-
 շի ետևը: Երեխի աչքին ծնողները պէտք է հաւասար
 լինեն և երկուսն էլ լաւ՝ ամեն մէկը իր տեսակի: Թող
 երեխաներն իմանան, որ ծնողներն ապրում են իրար
 հետ մտերիմ, հետաքրքրուում են երեխաներով, սիրում
 են նրանց ու բարիք են ցանկանում: Բնականաբար, եթէ
 մօր բացակայութեան միջոցին երեխան մի չարութիւն է
 արել, մայրը պիտի իմանայ, որովհետև հայրը կասի.
 Բայց դա չը պիտի լինի, իբրև գանգատ, իբրև դիմում
 աւելի մեծին, այլ պարզապէս մի տեղի կուտիւն: Եւ
 այն, ինչ որ ծնողներից մէկն սնում է, միւսը պէտք
 չէ որ փոխի: Երեխան մի չարութիւն է անում, նրան
 կանգնեցնում են, վերջացաւ. դրանով էլ միջնադէպը
 պէտք է փակել, նորից ետ դառնալը չարժէ: Եթէ ծը-
 նողներից մէկի կարծիքով միւսը սխալ է գործել, թու-
 րութիւն է ցոյց տւել, դրա մասին կարող են խօսել
 առանձին, առանց իրանց անհամաձայնութիւնը խայ-
 տառակ կերպով երեխի առաջ հանդէս հանելու: Իսկ ով

միւսի արածը նորից փոխում է ու «դրստում», յաճախ
 ո՛չ թէ դիմացինի հեղինակութիւն է գցում, այլ իր
 արածն է քննադատութեան ենթարկում, որ երբեմն
 կարող է և իր օգտին չը վերջանայ:

Արդէն ասացի, որ ծնողների ազդեցութեան դա-
 նազան լինելու պատճառները շատ են և կախում ու-
 նեն մէկի ու միւսի բնաւորութիւնիցն ու բնութիւնիցը:
 Բայց այդ բոլոր պատճառներից ամենից աւելի աչքի
 ընկնողը սեռական տարբերութիւնն է: Յաճախ նկատ-
 ւում է աղջիկների բնական հակումը դէպի մայրը, իսկ
 տղաներինը դէպի հայրը. յամենայն դէպս աղջիկը իր
 մօրը այլ կերպ է սիրում, քան իր հօրը, տղան էլ իր
 հօրը այլ կերպ է սիրում, քան մօրը: Յետագայ տա-
 րիներում, երբ նորահասները արդէն սկսում են ընտա-
 նիքից դուրս հայեացք գցել, իրանց ապագայ գործու-
 նէութեան իրէալները կազմել և սկսում են իրենց կո-
 չումը զգալ, այդ սեռական խտրութիւնը աւելի խիստ
 է աչքի զարնում: Տղան միշտ կարծում է, թէ հայրը
 նրան աւելի լաւ կը հասկանայ, իսկ աղջիկն էլ՝ թէ
 մայրը: Եւ սա անշուշտ անհիմն չէ:

Միտս է գալիս մի մօր հետ ունեցած վաղուցայ
 խօսակցութիւնս, մի մօր, որ արդէն մի-քանի չափա-
 հաս որդի ունէր: «Մայրը, ասում էր նա, պէտք է կրթի
 իր երեխաներին, տղայ թէ աղջիկ, քանի դեռ փոքր
 են: Բայց երբ աղայքը տարիք են առնում, աւելի դէ-
 պի հայրն են հակուում, քան դէպի մայրը, և մայրը
 պէտք է հետզհետէ տղայոց ղեկավարութիւնը յանձնի
 հօրը: Ճիշտն ասած, մենք ձեզ շատ անգամ չենք էլ

հասկանում. Կնոջ դատողութեամբ այս կերպ պէտք է լինի, տղամարդու դատողութեամբ լինում է այլ կերպ. և հասկանալի է թէ ինչու. տղայքը պատրաստուում են հասարակական գործունէութեան. այդ գործունէութիւնը մենք դիտում ենք միայն մեր ամուսինների, եղբայրների և միւս տղամարդոց վրա, իսկ դուք ուղղակի կատարում էք և ձեր դիտողութեան շրջանակը աւելի լայն է: Դա ձեզ համար աւելի մօտիկ գործ է, դա ձեր գործն է: Եւ մայրը եթէ չի ուզում իր հեղինակութիւնը կորցնի որդիների աչքում, շատ դէպքում պէտք է նրանց ուղղակի ասի՝ խօսիր հօրդ հետ»:

Անձնական փորձից հանած իր այս եզրակացութիւնները մեզ յայտնող տիկինը պատկանում էր այն սերնդին, որն արդէն քաշել է տոպարէզից: Ժամանակակից կանանցից շատերը իրանք էլ փորձով գիտեն ինչ է հասարակական ծառայութիւնը, բայց մեծ մասամբ նրանցից շատերը մայր չեն լինում: Իսկ մայրերի մէջ, առաջւայ նման, քիչ են այնպիսիները, որոնք հասարակական գործունէութեանը աւելի մօտիկ ծանօթ լինեն, քան թէ ուրիշներից լսովի իմանալով ու կողմնակի դիտելով: Այդ յարգելի տիկնոջ ասածների մէջ ճշմարտութեան մի բաժին կայ, որ մեր ժամանակայ մայրերի համար էլ իր ուժը պահում է, գոնէ ոմանց համար:

Ինքնին հասկանալի է, որ նոյն զգուշութիւնը պարտաւորիչ է և հօր համար, երբ իր աղջիկների կեանքի ու բախտի մասին է խօսում: Մօր խօսքը այդ-

տեղ յաճախ աւելի հեղինակաւոր պիտի լինի, մանաւանդ որ աղջիկների համար աւելի հասկանալի է:

Յիշեցնում եմ, որ այստեղ խօսքս այն տեսակ հարցերի մասին է, որոնք երեխի բախտն են վրձնում: Քանի երեխան դեռ դպրոց չի մտած, այդ տեսակ հարցեր հազիւ թէ առաջ գան: Բայց և այնպէս այստեղ խօսում եմ այդ մասին, որովհետեւ երեխի կեանքում խիստ բաժանումներ չը կան և ողորաբար ինչ որ կատարելու է դեռ հեռաւոր ապագայում, արդէն նկատուում է շատ աւելի վաղ, թէև հազիւ նշմարելի գծերով:

Այս բոլոր ասածիցս պարզ է ընթերցողի համար, որ մեր իդէալը ծնողների միասին գործակցութիւնն է և որ այդ գործակցութեան միջոցին նախանձ չը պիտի լինի, երբ մայրը տեսնում է, որ հայրը իրանից աւելի ազդեցութիւն ունի, կամ հակառակը: Սակայն վերջին ժամանակներս բոլորովին ուրիշ բան է սուում ու գրւում:

Մայրերը յաճախ գանգատուում են, որ հայրերը բոլորովին ետ են քաշել երեխաների կրթութիւնից և բոլոր հոգսը բարձել են մօր վզին, որ իսկի հնար և ժամանակ էլ չի լինում հայրերի հետ երեխի մասին խօսելու, որովհետեւ այդ կարգի խօսակցութիւնը նրանց չի հետաքրքրում. օրւայ աշխատանքից քիչ հանգստանալուց յետոյ նրանք շտապում են ժողովարան կամ մի այլ տեղ, մտածելով որ իրանց հայրական պարտաւորութիւնը միայն փող աշխատելն է, ընտանիք պահելը և երեխաների կրթութեան ծախսերը հոգալը:

Ինքնին հասկանալի է, որ ընտանիքի մէջ հօր այդ տեսակ դիրքը և՛ անարդար է, և՛ անբնական: Անարդար է մօր վերաբերմամբ, որովհետև կրթութեան բոլոր ծանրութիւնը այդպիսով ընկնում է մօր վրա, մինչդեռ նա իրաւունք ունի հօրից օգնութիւն և խորհուրդ պահանջելու ամեն քիչ թէ շատ դժուար կամ կասկած յարուցանող դէպքերում: չէ՞ որ երեխաներին կրթելը հէնց այն առաջնակարգ ընդհանուր խնդիրն է, որ ընտանիքը զօդող գլխաւոր կապն է կաղմուս: Անարդար և երեխաների վերաբերմամբ, որովհետև նրանք այդպիսով զուրկ են մնում հօր ազդեցութիւնից, որից օգուելը իրանց իրաւունքն է: Բայց հօր այդ տեսակ վերաբերմունքը նաև անբնական է. չէ՞ որ այդ երեխաները իրեն են, նոյն իսկ անասունները սիրում են իրանց ձագերին և նրանց ոչ միայն կերակրում են, այլ և խաղում են հետները, սովորեցնում: Հօր իր երեխաներից օտարանալը մարդու բնութեան մէջ չըկայ, դրա պատճառները դուրսը պէտք է որոնել:

Այդ պատճառները հազիւ թէ կեանքի ընդհանուր պայմանների մէջը գտնուեն, քանի որ հայրական զգացումի այդ աստիճան բթացումը բնաւ այնպէս տարածւած երևոյթչէ, մի բան, որ լինելու էր, եթէ պատճառները ընդհանուր լինէին: Հաւանօրէն ամեն մի մասնաւոր դէպքում մասնաւոր պատճառներ կան, որը որոշելը հնարաւոր չէ միշտ կողմնակի դիտողի համար: Ինձ թւում է, որ այդտեղ յամենայն դէպս գոնէ մի փոքրիկ սառնութիւն է մտած լինում ընտանեկան յարաբերութեան մէջ և որ արդէն շահերի գանազա-

նութիւն է մէջ եկած: Դառնալով գանգատաւոր մօրը, կարելի է հարց տալ, չը լինի՞ թէ շատ մանր-մունր բաների ետևից էք ընկած, որ ձեր աչքում կարևոր են երևում, իսկ լուրջ բան չեն համարուում հօր աչքում. չը լինի՞ թէ շատ պինդ էք կանգնած ձեր հայեացքների վրա, այնպէս որ հայրը մի երկու անգամ վիճելուց յետոյ թափ է տւել օձիքը, թէ՛ արն ինքդ ինչպէս ուզում ես. և վերջապէս արդեօք դուք ինքներդ ուշադիր եղել էք ձեր մարդու հոգսերին ու յուզումներին, որ նա ունեցել է անից դուրս, իր գործունէութեան մէջ: Դառնալով հօրը, որից գանգատուում է կինը, կարելի էասել. «Հիանալի կին է ձեր ամուսինը և ձեր երեխաների խելօք դաստիարակիչ և դուք նրան ամբողջապէս կարող էք վստահանալ, բայց չէ՞ որ նա ձեր խորհուրդն է ուզում, ցանկանում է մտքերի փոխանակութիւն, մի՞թէ իրաւունք ունէ՞ք մերժելու»: Խորամանկութիւն չէ՞ ձեր արածը, որ այդպէս թաք էք կենում ձեր կնոջ տաղանդաւորութեան ետևը, իբրև թէ շատ էք վստահում նրան: Կարելի է դուք երեխաների կրթութիւնը, կոպիտ բառով ասած, համարում էք կնկայ գործ, տղամարդուն անվայել: Ուրիշ հարցեր չեմ տալիս, որովհետև լաւ չեմ հասկանում, թէ ուրիշ ինչ լուրջ պատճառ կարող է լինել, որ հայրը յանկարծ բաւականանայ մի անպատւաբեր դերով և դառնայ պարզապէս միայն ընտանիքի միջոցներ ճարող և հայ բերող:

V.

Երեխաները ընտանիքի ոչ թէ գլխաւոր, այլ հաւասար անդամներ են:

Դիտելով ծնողների յարաբերութիւնը դէպի երեխաները, մարդ նկատում է երկու ծայրայեղութիւն իրանց բազմատեսակ նրբութիւններով: Երեխաները կամ ընտանեկան կեանքի կենտրոնն են կազմում, կամ ընկած են բոլորովին հեռաւոր ծայրերը: Առաջին դէպքում ամեն բանի մէջ երեխան առաջին տեղն է. նրանց են յատկացւում լաւագոյն սենեակները, ժամանակը յարմարեցնում են նրանց պէտքերին, իսկ նրանց դաստիարակութեան գործում ամենից բարձր են դասում ինքնուրոյնութեան սկզբունքը և ինչքան հնար է կանխում են ամեն ցանկութիւններն ու դիջում ամեն բանում, միայն թէ երեխաները առանց ճնշման զարգացնեն իրանց անհատականութիւնը: Այդ երեխաներից շատերը, գուցէ և մեծ մասը, դառնում են երես առած, ետական, հաւասարակշռութիւնը կորցրած ու խախուտ մարդիկ: Հոգեբոյժները իրանց հիւանդների վրա յաճախ են տեսնում այդ տեսակ քնքուշ դաստիարակութեան հետքերը: Եւ մի քանի ընտանիք եմ ճանաչում, ուր նախ թոյլ էին տալիս, որ երեխաները մեծանան կատարելապէս իրանց քէֆին, նրանց ինքնուրոյնութիւնը չը ճնշելու համար, իսկ յետոյ ծնողները արդէն աւիթ էին որոնում տնից փախչելու համար, որ Սոդոմ էր դարձել: Պարզ է, որ ծնողները երեխաներին առաջին տեղը դնելիս, իրանք չեն անցնում երկրորդ տեղը, ինչպէս որ կարծում են, այլ հասնում են այն աստիճա-

նին, որ ընտանիքում էլ իսկի տեղ չի մնում իրանց: Հնար չեն ունենում ոչ հանգստանալու, ոչ կարգալու, ոչ զբաղելու իրանց տանը: Երբեմն ծնողները հիասթափւում են իրանց կրթական այդ սիստեմից շատ ուշ, երբ երեխաները արդէն հասակ առած են լինում. այդ ժամանակ արդէն բացարձակապէս երևան է դալիս, թէ ի՞նչ աստիճանի անպէտք մարդիկ են դարձած իրանց սանիկները, աշխատանքի անսովոր, ինքնասէր թուլամորթ ամեն գփարութեան հանդէպ:

Իսկ երկրորդ դէպքում, երբ երեխաների վրա ընտանիքում շատ ուշք դարձնող չի լինում, նրանք դառնում են յաճախ ինքնուրոյն ու դիմացկուն բնաւորութեան տէր, բայց և կարող են ենթարկել վատ ազդեցութիւնների կամ իրանց խելքով կարող են հասնել սխալ ու ֆլասակար եզրակացութիւնների:

Հասկանալի է, որ մեծերի ընական յարաբերութիւնը այս ծայրայեղութիւնները չեն. սրանք միակողմանի են, որովհետև կրթութեան երկու հիմնական ֆակտորներից, գործօններից միայն մէկին են ազատ ընթացք տալիս: Երեխի բնութիւնը և շրջապատի ազդեցութիւնը,—ահա այդ երկու գործօնները, որոնց փոխադարձ ներգործութիւնից ծնւում է կրթութիւնը:

Երեխի բնութեան մէջն են այն բոլոր ուժերը, որոնց շնորհիւ երեխան աճում է ոչ միայն մարմնով, այլև հոգեպէս: Նա զգում է, դիտում, ընդհանուր գաղափարներ է հանում, դասաւորում է իր դիտողութիւնները, մտածում է, իր պահանջներին բաւարարութիւն է որոնում, փորձում ու մարզում է իր ուժերը

և այդ պատճառով իր զարգացման բոլոր աստիճաններին նա ունենում է իր մտքերը, իր ճաշակը, իր տեմպերամենտը, իր բնաւորութիւնը: Նա կրթւում է ինքն իր ուժերից, կրթւում է անխուսափելի կերպով, քայլ առ քայլ ձեռք բերելով և հաւաքելով իր եսի բովանդակութիւնը:

Բայց հասկանալի է, որ բախտաւոր բնաւորութիւնները եթէ ընդունակ են աջող կերպով իրանք իրանց կրթելու, մեծամասնութիւնը, անգոյն մեծամասնութիւնը կարող է միայն դանդաղ առաջ շարժել, դժւար ու չարչարանքով, յաճախ շեղելով ճամբից, հասնելով յաճախ սխալ մտքերի ու իւրացնելով ֆրաստակար հակումներ: Ինքնուսը գուցէ և դատի ուղիղ, բայց իր փաստերը թերի են, գիտեցածը քիչ և իր եզրակացութիւնները դառնում են սխալ, միակողմանի կամ նեղ: Սրանով էլ որոշուում է մեծերի ազդեցութեան և օգնութեան հարցը:

Մայրը երեխին ուտել է սովորեցնում, նախ ինքն է կերակրում գգալով, յետոյ սովորեցնում է գգալը բռնել, ուղիղ բերանը տանել, ափսէն պահել և այլն: Մայրն է նրա համար կերակուր ընտրում: Մօրիցն է սովորում խօսելը, նրանից է ստանում լեզուն, այսինքն՝ նրանից է իւրացնում ձայների պայմանական նշանակութիւնը, տարրական ստուգաբանութիւնն ու համաձայնութիւնը: Մայրն է գիր սովորեցնողը: Մայրն է սնունդ տալիս նրա մտքին ու երևակայութեանը, կարդում է, պատմում է, նկարներ է ցոյց տալիս. սրանով ոչ միայն նրան ուժերը գործադրելու աշխատանք

է տալիս, այլև հարստացնում է նրա անձնական փորձերի ու գիտողութիւնների պաշարը: Սարսափելի շատ բան է իւրացնում երեխան իր առաջի տարիներում, գիտութիւն, ունակութիւն, վարժութիւն, և իւրացնում է շնորհիւ մեծերի հետ շփելուն. իսկ իւրացրածը այն տեսակ բաներ են, որ այժմ կամ յետոյ անհրաժեշտ են նրան մարդոց հետ յարաբերութիւն ունենալու միջոցին:

Այս կարգի իւրացումների ժամանակ սկզբում գլխաւոր դեր խաղացողը մի կողմից նմանւելն է, միւս կողմից ցոյց տալը, օրինակը. բայց այդ առաջին արտաքին զրդումի ետևից գալիս է մի ներքին վերամշակում: Երեխան գրել է սովորում, նմանւելով գծում է տառեր, բայց և միևնոյն ժամանակ մշակում է իր ձեռքի գիբը, ուր արդէն անհատականութիւն կայ: Երբ երեխին կարգում են, նրան այս մէկը աւելի է դուր գալիս, քան այն միւսը: Հետզհետէ նա ստանում է իր խօսելու, պատմելու, մտածելու մասնաւոր ձևը, իր յատուկ քայլաձևը, իր ճաշակը, իր տեմպերամենտը: Ոչ մի կարիք չը կայ և բոլորովին էլ անօգուտ է, որ մարդ այդ անհատական գծերը յղկել կամ բռնի ծոել ուզենայ:

Մեծերի հետ ապրելով միայն այս չէ, որ երեխան ձեռք է բերում. նա ստանում է նաև աւելի լայն բարոյական հորիզոն: Ինքնին հասկանալի է, որ մարդկանց հետ շփելը, այսինքն իր հասակակիցները, ծառաները, հիւրերը, պատահական մարդիկ, բոլորը միասին հաշւած՝ միշտ մի բան են տալիս նրա բարոյական աշխարհին: Այդ յարաբերութիւնների ժա-

մանակ նա սովորում է արդար լինել, զիջող կամ պահանջկոտ, գնահատել կամ ոչ իր և ուրիշի սեփականութիւնը, օգնել ուրիշներին սիրով կամ դողալ իր ունեցածի վրա, և այլն: Այս բոլորը նա սովորում է նաև իր ծնողներից, և աւելի իր ծնողներից, բան թէ օտարներից: Միայն ծնողների դերը այստեղ տարբեր է, քան ուրիշներինը. նրանցից պահանջում է գլխաւորապէս բարի խրատ: Բանն այն է, որ մարդ ապրում է ու գործում հասարակութեան մէջ, այդտեղ է գտնում իր բարձրագոյն պահանջների բաւարարութիւնը, և հազիւ է պատահում որ մէկը կամովին մէկուսանայ ու ինքն իր մէջ ամփոփւի: Մարդ ընկեր է փնտռում, ընտանիք է կազմում, հասարակական գործունէութեան է մասնակցում և իրան քաջացի է զգում իր հայրենիքի: Հասակաւորների հետ այս կենակցութիւնը տալիս է անհատին իրաւունքներ, բայց և պարտաւորութիւններ է դնում նրա վրա, ներանից որոշ զոհարելութիւն է պահանջում, պահանջում է որ անհատը իր իրաւունքները հաշտեցնի ուրիշների ունեցած իրաւունքի հետ և կարողանայ իր ըղձերը դեկավարել: Մարդ հետզհետէ է սովորում ուրիշների հետ ապրելու. բնականօրէն սկսում է նրանից, որ մէջ է բերում իր պէտքերը, իր հակումը, իր ուզածը, սակայն անհրաժեշտ է, որ դեռ մանուկ հասակից յարգել սովորի նաև ուրիշների իրաւունքը և չը կատարի միայն այն, ինչ որ սիրտը ուզում է: Երեխաները յաճախ ուզում են իրանց քրոջ կամ եղբոր ձեռքի խաղալիքը և երբ չեն ստանում՝ հակած են խլելու: Եթէ

աւելի մեծ են և աւելի ուժեղ՝ խլում են, երբեմն նոյնիսկ դիմադրութեան էլ չեն հանդիպում, այլ միայն արցունքի. պարզ է, որ նրանք այստեղից ոչ մի բարի խրատ չեն կարող հանել: Հայրը, մայրը, դայեակը, վերջապէս մեծերից մէկը պէտք է լինի, որ նրանց զգացնել տայ իրանց անարդար լինելը: Այս չի նշանակում, որ նրանց պէտք է պատժել խելքի բերելու համար, բայց ցոյց է տալիս, որ ծնողները պէտք է հեղինակութիւն ունենան, որպէս ընդունելի նրանց խրատ տալու իրաւունքը և յարգելի նրանց խօսքը, որին պէտք է հնազանդել:

Ուրիշների հետ ապրել իմանալը շատ կարևոր խնդիր է և ցոյց է տալիս ընտանիքի նօրմալ կազմը: Երեխան ընտանիքի մէջ ոչ առաջինն է, ոչ էլ վերջինը, այլ նրա մի անդամը, հաւասար միւսներին, միայն տարիքով դեռ փոքրիկ: Ընտանիքի կեանքը ընդհանուր է: Մեծերը ունեն իրանց պարտաւորութիւնները, փոքրիկներն էլ իրանց, ի հարկէ համապատասխան իրանց տարիքին: Երբ գտնում են պառկելու, էլ չը պիտի աղմկեն. երբ հայրն աշխատում է, նրա սենեակը պիտի չը մտնեն, որ չը խանգարեն նրան: Մեծերը պահում պահպանում են իրանց իրերը, փոքրիկներն էլ պէտք է աշխատեն իրանցը պահպանելու: Օրւայ կեանքը որոշած է և երեխաները պէտք է ձաշեն ժամանակին, խաղան ու պառկեն ժամանակին: Ընտանիքում երեխան սովորում է կարգի, աշխատանքի, ընկերսիրութեան, արդարութեան ու ազնւութեան, և այս բոլորը ձեռք է բերում այնքան ա-

ւելի հեշտ ու տևական, որքան որ մեծերի կեանքը աւելի պարզ է, աւելի խելացի, աւելի սիրով ու աւելի աշխատանքի նւիրւած:

Այս բոլորն առացի ցոյց տալու համար, որ մեծն էլ, փոքրն էլ ունեն իրանց իրաւունքները և նօրմալ ընտանիքի մէջ մէկն էլ, միւսն էլ յարգուած են հաւասարապէս: Կաւ մայրը միշտ ընդունուած է երեխի իրաւունքը, թէև երբեմն կարող է սխալ հասկանալ: Բայց հարցը ուրիշ է. արդեօք ընդունո՞ւմ է նա սկզբունքով, որ պէտք է տալ երեխին այն ամենը, ինչ նրա իրաւունքն է, թէ՞ միայն հնարաւորը, և զոր աստիճան պատրաստ է նա իր իրաւունքները գոհելու երեխի օգտին: Ուզուած էի ցոյց տամ, որ միակողմանի է այն վճիռը, թէկուզ լինի միայն սկզբունքով, թէ երեխին պէտք է տրւի ամենը, ինչ որ նրա իրաւունքն է. միակողմանի եմ ասում, որովհետև երեխան միայն անհատ չէ, այլ և հասարակութեան անդամ, մի հասարակութեան, որ կազմուած է հասակակիցներից, ծնողներից ու ծառաններից: Ինչքան էլ տարրական լինեն այդ հասարակական շփումները, բայց և այնպէս կան. և երեխի ընկերական յատկութիւնների զարգացումը հնարաւոր է միայն այն փորձերով, որ նա անում է թէ՛ մեծերի և թէ՛ փոքրերի հետ իր ունեցած յարաբերութիւնների ժամանակ: Երեխան ապրելով այն տեսակ պայմանների մէջ, որոնք մասամբ հնարուած են մեծերի օգտին, եթէ այսպիսով մի կողմից տուժում է, շահում է միւս կողմից:

Իսկ իրական կեանքում ոչ միշտ ոչ էլ շատերը

Վարող են տալ երեխին այն ամենը, ինչ որ պէտք է և ինչ որ տալ կուզենային: Շատ ծնողների համար դառն վիշտ է այն գիտակցութիւնը, որ երեխան չի ապրում այնպէս, ինչպէս որ պէտք է, երբ տեսնում են, որ հակառակ բոլոր իրանց գոհաբերութիւնների, երեխան չի մեծանում երեխի նման: Յանկանում ես երեխին մի լոյս, չոր ու տաք սենեակ յատկացնես, բայց զրտեղից գոնես մի ընակարան, որ գոնէ համեստ չափով բաւականութիւն տար առողջապահութեան տարրական պահանջներին: Երեխի համար պէտք է արձակ տեղ, որ խաղայ ու վազվզի, բայց ստիպւած ես նեղածք ապրելու. միջոց չը կայ մի մի ընակարան վարձելու, որի սենեակները սենեակ լինէին, ոչ թէ խցիկներ: Պէտք է երեխաներին տանես մաքուր օդը ման թիւր, բայց ինչի՞ է նման պտոյտը քաղաքի փողոցներում, մանաւանդ այնտեղ, որտեղ կլիման վատ է: Բարի ցանկութիւնը կայ, չը կայ միայն իրագործելու նիւթական հնարաւորութիւն. հասարակական, կլիմայական և այլ պայմանները թոյլ չեն տալիս, որ երեխաները վայելեն իրանց պէտք եղած օդը, լոյսը, տաքութիւնը, շարժումը: Մնում են պալլիատիւ, կիսատ-պռատ միջոցներ. այսպէս օրի-նակ, եղածից ամենալաւ սենեակը յատկացնում ես երեխաներին, աշխատում ես հնար եղածին չափ շուտ ամարանոց տանես և այլն: Ծնողների կամքիցը չէ կախուած՝ տալ երեխաներին այն ամենը, ինչ անհրաժեշտ է և ցանկալի: Երեխաների ունեցած իրաւունքը այն տեսակ արգելքների է հանդիպում, որոնց հետ-

ցնելը վեր է անհատի կարողութիւնից: Սակայն նշանա-
ւոր է այն հանգամանքը, որ մարդ գեղոհութեամբ է
յիշում իր ծնողների կռիւները, աղմուկը, բռնակալու-
թիւնը, սնափառութիւնը, մի խօսքով այն բոլորը, որ
ընտանիքի ներքին խոցն է կազմում, մինչդեռ մարդ
երբէք չի գանգատուում կրած զրկանքներից ու կարօ-
տութիւնից, եթէ դրանց պատճառը ընտանիքից
գուրս է եղել: Ի հարկէ, սրանց թոււմ պէտք չէ
գնենք այն զրկանքները, որոնք առաջ են գալիս ծնող-
ների հարբեցութիւնից, խաղամոլութիւնից, շաշու-
թիւնից: Բայց այն բոլոր նեղութիւնները, որ գեղախ-
տութեան ու աղքատութեան ծնունդ են, երբէք մեղա-
դրանք չեն յարուցանում ծնողների հասցէին:

Տառապանքն ու զրկանքը մի առանձին կնիք է
գնում երեխաների և ծնողների յարաբերութեան վրա:
Վիշաք ամեն անգամ մարդուն չի չարացնում,
ամեն անգամ գազան չի դարձնում, մի գազան, որ իր
սրտի կատաղութիւնը երեխաներիցն է հանում: Յա-
ճախ նա առիթ է դառնում, որ մարդկային հոգին ե-
րևայ իր ամբողջ գեղեցկութեամբը: Վիշաք յաճախ
ստիպում է մարդոց աւելի սերտ իրար կապելու և
ընդհանուր ուժերով ու փոխադարձ օգնութեամբ վրա
հասած գեղախտութեան դէմ մաքառելու. նա երևան է
հանում մի անսպառ քնքշանքի աղբիւր դէպի իր տա-
ռապանքի ընկերը և հոգու մի զարմանալի ամբու-
թիւն թշուառութեան ժամանակ, Մանկութեան յիշո-
ղութիւններ կարգալիս, մարդ յաճախ է հանդիպում ջերմ
տողերի, նւիրած հօր կամ մօր յիշատակին, որոնք

կեանքի խիստ ծանր հարւածների տակ իմաստութեան
փորձ են ցոյց տւել:

Երեխաները ընտանիքի գլխաւոր անդամները չեն,
այլ հաւասար անդամները, թէև անչափահաս: Նախ-
նական խնամատարութիւնը զաղարում է, հէնց որ ե-
րեխաները սկսում են խելահաս դառնալ. այդ օրւանից
էլ դառնում են նրանք մեր ընկերը. կարող են ապրել
մեզ հետ ընդհանուր ընտանեկան կեանքով և մասնակ-
ցել մեր վշտերին և ուրախութեանը: Պարզ ընտանիք-
ներում կարիքը ստիպում է և շատ վաղ երեխաները
դառնում են մեծերի օգնականը, մասնակցում են
տան աշխատանքին, այսպէս օրինակ, պահում են
փոքրիկներին, քշում են տաւարը և այլն: Բարեկեցիկ
ընտանիքները այս կարգի շատ աշխատանքներից կա-
րող են ազատել իրանց երեխաներին, քանի որ այդ
բոլորը յաճախ վեր է լինում երեխի ուժերից, բայց
ինչոր նրա ուժից վեր չէ, հէնց ունեւոր ընտանիքի մէջն
էլ կարելի է երեխարերին կատարել տալ: Արդէն
յայտնի է, թէ ինչ սիրով երեխաները օգնում են
մեծերին և երևակայում են միամտօրէն որ մի մեծ ու
լուրջ գործ են կատարում: Բայց այստեղ կարևորը
ֆիզիքական աշխատանքը չէ: Աւօրեայ կեանքի ընդհա-
նուր շահերն են, որ ընտանիքի բարոյական կապն են
կազմում: Թող երեխաները իմանան, որ իրանց շրջա-
պատող ամեն մի բան, իրանց ունեցած ամեն մի իր,
իրանց հօր ու մօր աշխատանքովն է ձեռք բերւած.
Թող իմանան. որ հայրը գնում է դուրս աշխատանքի,
իսկ մայրը տանը հոգ է տանում երեխաների ու հօր

անդի ու հանգստի մասին: Եւ ոչ մի վլաս չունի, եթէ երեսան հասկանում է, որ ամեն մարդ իր վեր-
ձակի համեմատ է ոտները մեկնում, որ մարդիկ ապ-
րում են հաշով ու շատ բանից զրկում են իրանց: Եթէ մի որեւէ դժբախտութիւն է պատահում, երեսա-
ները տեսնում են, որ տխուր են հայրն ու մայրը ու
մտազբաղ. էլ ինչո՞ւ նրանց չը բացատրենք, թէ բանն
ինչու՞ն է, եթէ ի հարկէ հասկանալ կարող են: Միայն
թէ դա մի այն տեսակ դժբախտութիւն չը լինի, որից
ամօթ ենք զգում: Սովորաբար մենք շատ խիստ ենք
պահպանում ոսկի մանկութիւնը այն տեսակ տպաւո-
րութիւններէից, որոնք աղարտում են այդ ոսկին. բայց
չէ՞ որ դրանից մի արեւստական, մի կեղծ բան է մըտ-
նում կեանքի մէջ: Ոսկին թո՞ղ աղարտի, դրա փոխա-
րէն մենք ուրիշ բաներ ենք շահում. առաջ են գալիս
աւելի սերտ կապ, մտերմութիւն, շիտակութիւն ու
սրտակցութիւն, ուրիշ խօսքով՝ ընտանեկան ջերմ ու
ընդհանուր կեանք:

Կրկնում եմ, երեսան ընտանիքի հաւասար ան-
դամն է, հաւասար, բայց անչափահաս: Իբրև անչա-
փահաս նրանք անկախ չեն, հետևում են ծնողների խել-
քին և ընտանիքի աշխատութեանն էլ շատ թեթև են
մասնակցում. իսկ նրանց հաւասար իրաւունքներով
ընտանիքի անդամ լինելը, երևում է նրանից, որ մենք
երեսաների վրա չենք նայում վերելից ցած, այլ ինչ-
պէս մեր ընկերների վրա, մասնակից ենք անում նը-
րանց մեր ուրախութեանն ու վշտերին, սրտանց լսում
ենք, թէ ինչն է յուզում նրանց հոգին, և մենք էլ նրան-

ցից չենք ծածկում մեր ներքին աշխարհը, ինչ չափով
որ նրանց համար հասկանալի է: Երբ հայրն ու մայրը
դուրս են գալիս միմիայն խրատ տուողի ու խաղեր
սարքողի դերից, առաջ է գալիս ծնողի ու երեսի մէջ
մի աւելի պարզ, աւելի ջերմ յարաբերութիւն, այսինքն
այն դրութիւնը, որին շատ շատերն են ձգտում, բայց
չեն հասնում:

Երեսի մանուկ հասակին ծնողները սերմանում
են այն, ինչ որ յետոյ հնձելու են նրանց երիտասարդ
ու հասուն տարիներին:

Եթէ ուզում ենք որ մեր երեսաները մեր բարե-
կամը լինեն իրանց երիտասարդութեան ժամանակ և
աւելի ուշ, պէտք է որ մենք նրանց բարեկամը դառ-
նանք հէնց մանուկ օրերից ու երբէք վերելից ցած նը-
րանց մտիկ չը տանք: Հերիք չէ խրատ տալը, թէ
վատ բան անելուց յետոյ քաջութիւն ունեցիր խոստո-
վանելու և այլն: Նոյնպէս հերիք չէ, որ ծնողը ինքը
չըստի ու չը գցի ուսերին առաքինութեան կեղծ վերաբ-
կուն, այլ պէտք է այնպէս ապրի, որ ծածկելու բան
չունենայ, որ նրանց դատապարտութիւնից վախենալու
առիթ չունենայ. որովհետև երեսաները դատապարտում
են միայն վատ բանը, ոչ թէ դժբախտութիւնը, որով-
հետև նրանք էլ շատ լաւ են գնահատում, ինչ որ մենք
մարդկային արժանաւորութիւն ենք համարում, և միշտ
ուրախ կը լինեն, եթէ այդ արժանաւորութիւնները ի-
րանց ծնողների մէջ էլ գտնել կարողանան:

VI

Երես-առածներն ու երեսից ընկածները: Ծնողական հսակահունութիւն:

Բացի աշխատասիրութիւնից, հոգեկան արիութիւնից և դէպի ուրիշների վիշտն ու ցաւը ունեցած կարեկցութիւնից երեխաները պէտք է տեսնեն ու սովորեն ծնողական յարկի տակ նաև արդարութեան ու շիտակութեան: Բնական է, որ ծնողները իրանց երեխաներին հաւատար սիրով չեն սիրում, նրանց տածած սիրոյ մէջ տարբեր երանգներ են լինում, հայրը օրինակ մէկին է աւելի կառուած, իսկ մայրը միւսին: Չէ որ նոյն իսկ Քրիստոս՝ սիրոյ վարդապետը, իր նախընտիր աշակերտներն ունէր, որոնց և յայտնում էր իր ամենից աւելի խոր մտքերը: Հազիւ թէ մարդ կարողանայ խեղդել իր զգացումը, երբ երեխաներից մէկին միւսներից աւելի է սիրում: Բայց մարդ կարող է և պէտք է կուր ինքն իր հետ, որ այդ սէրը անարդարութեան չը տանի, չը կուրացնի մարդուն, չը մղի դէպի թուրութիւնը և երեխի համար բացառիկ դիրք չըստեղծի:

Ես երկար կանգ չեմ առնի, թէ հեռանքը ինչ է լինում, երբ ընտանիքի մէջ երես տւածներ և երեսից ընկածներ են գտնուում, որոնց հանդէպ տուժում է արդարութիւնը. ենթադրում եմ որ այդ պարզ է ամենքի համար: Միայն ուզում եմ մատնանիշ անեմ, թէ ծնողների այդ կուրութիւնը առաջ է գալիս ու հետզհետէ աճում է այնպէս, որ ծնողներն իրանք էլ չեն

նկատում, թէ ոտք են դրել ապագայ շարիքների ճանապարհը:

Թոյլ մայրերի չափազանց ու անմիտ սէրը արտայայտում է երեխին երես տալով և նրա բոլոր ուղածը կատարելով. աւելի ուժեղ մօր հոգում ուրիշ ձևեր է ստանում այդ չափազանց սէրը, որը սակայն նւազ անմիտ չէ: Իրանց նախասիրած երեխին նրանք օժտում են ամեն տեսակ առաքինութիւններով, տաղանդով և երևակայում են նրանց ստանալիք հասարակական գերքը, պաշտօնը, փառքն ու երջանկութիւնը: Ցաւն այն է, որ մօր վաղօրօք պատւիրած այդ ոսկի շրջանակին ամեն անգամ սազ չի գալիս երեխի անձնաւորութիւնը, և որ մայրը չի գիտակցում, թէ երեխի բախտաւորութիւնը իր սեփական բախտաւորութեամբն է ուղում փոխարինի. նա ուղում է, որ երեխան այս տեսակի մարդ դուրս գայ և որ ինքը նայի, հիանայ ու հպարտանայ: Եւ եթէ ուժեղ է այս տեսակ մօր կամքը, սկսում է զօռել ու ծռել երեխի բնաւորութիւնը, և մենք իրաւունք ունենք ասելու, որ դա սէր չէ, այլ մայրական հսակահունութիւն:

Այս կերպ վարւող ծնողները ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս յաճախ մոռացւում է այն պարզ ճշմարտութիւնը, որ երեխաները յաւիտեան երեխայ մնալու չեն, որ մեծանալու են և անկախ, հասուն մարդ դառնալու: Այս կէտը պէտք չէր որ մոռանայինք. և կեանքը ինքն էլ յիշեցնում է մեզ վերջը, միայն սուշ, երբ արդէն ոչինչ ուղղել չենք կարող: Երեխաները մեծանալով դառնացած կտրւում են ընտանիքից, դուրսը ստանում են

իրանց նոր կազմը և դառնում են մի տեսակ օտար մարդ իրանց հայրենի յարկի համար: Եւ հանդէս են գալիս տարբեր տիպի հայրեր ու որդիներ: Այս երևոյթը միշտ էլ գոյութիւն ունեցել է, միայն վերջին տասնամեակներում աւելի սուր կերպարանք է ստացել: Մեր կեանքը ենթակայ նոր հոսանքների՝ աւելի արագ սկսւաւ նորել և փոխել, և տասնամեակներէն սարով իրարից հեռու կանգնած սերունդները այլ ևս շատ բաներով իրար չեն նմանում: Առաջ ծնողական ետականութիւնը աւելի նեղ շրջանակի մէջ էր արտայայտուած. ընդհանրապէս աղջկան ստիպում էին որ հարստի գնայ, և տղին էլ որ զինւորական կամ չինովնիկ դառնայ, եթէ վերջինս օրինակ ուզում էր գիտութեան հետեի կամ գեղարեւոտի. այժմ այդ շրջանակը անհամեմատ աւելի լայնացել է, ցանկութիւնները շատացել են և աւելի խոր ու աւելի թանկ հարցերի շուրջն են դառնում: Երբ փոփոխուած են հասարակական իրէջանքը, երկու սերունդների տարածայնութեան համար շատ խնդիրներ ու կէտեր են դուրս գալիս:

Բայց հայրերի ու որդիների անջատումը ամեն անգամ այս տեսակ խորին տարածայնութիւնից չի ծնւում, և պէտք չէ կարծել, որ միշտ նոր սերունդը իր նախորդներից բարձր է կանգնած: Շատ ցաւալի է և բազմաթիւ պատճառների ծնունդ, որ մեր ընտանիքներում աւանդութիւն ու տրագեցիա չը կայ, չը կայ իրար յաջորդող սերունդների մէջ մի ներքին կապ, չը կայ գաղափարների ու մտքերի որոշ ժառանգական յաջորդականութիւն: Երբեմն նոյն իսկ գիտողը չի էլ

կարող բացադրել, թէ ինչո՞ւ և որտեղից առաջացաւ այդ անջատումը: Եւ այդ ընդհարումից ազատ չեն ոչ իսկապէս յարգելի ծնողները, ոչ էլ ճշմարիտ լաւ երիտասարդները, մանաւանդ եթէ խոր համոզումների տէր են և քիչ էլ ուրիշի կարծիքը չը հանդուրժող:

Բայց ես կարծում եմ, որ հայրերի ու որդիների այդ ընդհարումը իսկի անխուսափելի չէ: Ամենքս էլ ճանաչում ենք ընտանիքներ, ուր երիտասարդ սերունդը սիրով է ապրում հին սերնդի հետ, ուր հինն ու նորը պահում են իրանց փոխադարձ յարգանքը, թէև զանազան հասարակական երևոյթների ու հարցերի վերաբերմամբ կարող են տարբեր կարծիքի ունենալ:

VII

Ծառաներն ու դայեակը:

Երբ ծառայի ու մանաւանդ դայեակի մասին է խօսքը, նախ պէտք է աչքի առաջ ունենանք, թէ ի՞նչ տեսակ ծառայ է: Ինքնին հասկանալի է, որ ամեն մի ծնող կամենում է լաւ ծառայ ունենայ հէնց իր յարմարութեանը համար, բայց այդ ամեն անգամ չի յաջողում: Հին ժամանակների դայեակի տիպը արդէն վերջացել է, կամ շատ հաղիւ է պատահում: Նոր ժամանակները նոր կերպարանք տւին ծառաների ունեցած յարաբերութեանը դէպի իրանց տէրերը, դէպի իրանց «տեղերը»: Առաջ ինչպէս կեանքը ինքը, այնպէս էլ ծառաները աւելի նստակեաց էին, աւելի կապւած իրանց «տեղին» և երկար տարիներ ապրելով միևնոյն տանը՝ արդէն սովորում էին երեխաներին,

նոյն իսկ կապուում: Այժմ ինչպէս մենք ինքններս, այնպէս էլ ծառաները աւելի շարժուն կեանք են վարում, որոնում են՝ որտե՞ղ է աւելի լաւ. նստակեաց կեանքը շատ է թուլացել: Քիչ կը պատահի այժմ մի երեխայ որ մի քանի դայեակ փոխած չը լինի: Պարզ է, որ այս պայմաններում խօսք լինել չի կարող դայեակի թողած տեական ազդեցութեան մասին:

Լաւ դայեակ չը գտնելու գանգատը յաճախ է լաւում և ամեն կողմից: Նոյն իսկ առաջարկում են հիմնել մի առանձին հաստատութիւն հմուտ դայեակներ պատրաստելու համար: Այդ տեսակ պատրաստութեան գէժ ի հարկէ ոչ ոք լինել չի կարող, մանաւանդ երբ խօսքը մանր երեխաների Ֆիզիկական հոգատարութեան մասին է: Ծնողներէց շատերը դիտած կը լինեն, որ շարունակ կապրիզներ անող և շատ անհանգիստ քնող երեխաները նոր դայեակի գալուց յետոյ յանկարծ մի-երկու գիշերւայ մէջ բոլորովին նօրմալ են դառնում: Եւ քանի՛ քանի՛ երեխաներ ստամոքսի խանգարում են ստանում դայեակների ձեռքից: Էլ չեմ խօսում իսկի այն տեսակ ծանր դէպքերի մասին, որոնց յանցանքը վերջիվերջոյ դայեակի վրա է ընկնում: Ֆիզիկական հոգատարութիւնը խիստ կարևոր գործ է, և դայեակի համար խիստ գնահատելի յատկութիւն է երեխայ խնամել գիտենալը:

Բայց մեր յօդածի նիւթը ծառաների ու երեխաների յարաբերութեան մասին է, ուրեմն նրանց հոգեկան ազդեցութեան մասին, և երեխի համար խնդրի այս կողմը նոյնքան և երբեմն շատ աւելի կարևոր է,

քան ֆիզիկական խնամատարութիւնը: Կարելի է յուսալ, որ ժամանակով կունենանք կարգին պատրաստւած դայեակներ, որոնք գիտենան երեխայ խնամելը, բայց ոչ մի կերպ ակընկալել չենք կարող, թէ որեւէ մի հիմնարկութիւն երբ և իցէ կարող կը լինի այնպիսի պատրաստութիւն տալ դայեակներին, որ սրանք բաւարարութիւն տան յուրջ ծնողների պահանջին հոգեկան դաստիարակութեան տեսակէտից: Եւ հարցը այստեղ դայեակի արտաքին վարմունքի մասին չէ, այլ նրա ներքին հոգեկան կազմի, որ խիստ նուրբ ու անհատական խնդիր է: Այս մտքով դայեակի կրթութիւնը միշտ էլ երեխի մօր պարտականութիւնն է մնալու և ոչ մի հաստատութիւն նրան փոխարինել չի կարող:

Շատ բնական է, որ նոր դայեակին մարդ չի վստահանում. վստահելու համար պէտք է ճանաչել մարդուն, ճանաչել նրա բնաւորութիւնը, նրա աշխատանքը: Պատահում է, իրան, կիւնը դայեակ է դառնում այն պատճառով, որ իր բնաւորութեան ու տարիքի համար ամենից աւելի դուրեկան աշխատանքը երեխաներին նայելն է, որովհետև իր անձնական կեանքը մի տեսակ արգէն անց է կացրել և հասել է այն ժամանակին, երբ կնոջ մէջ մայրական բնազդն է գերիշխողը, երբ նա պահանջ է զգում երեխաների մէջ ու երեխաների համար ապրելու, լինի իրը, լինի ուրիշինը: Բայց պատահում է և այլ կերպ. կիւնը ուզում է ծառայութեան մտնի և գերադասում է դայեակի պաշտօնը, որովհետև դայեակը ապրում է տնեցոց հետ նրանց սենեակներում, ուտում է յաճախ նրանց սեղանից և

տօներին էլ աւելի արժէքաւոր նւէրներ է ստանում։ Եւ եթէ նրա անցեալն էք քրքրում, դուքս է գալիս, որ մի ժամանակ խոհարարուհի է եղել, վերջն էլ մի որեւէ պանդուկում աման լւացող, որ մի եղբայր ունի ով գիտի ինչ գործերի և որ ինքը երազում է մի փոքրիկ կապիտալ հաւաքի ու գնայ մանրավաճառի խանութ բաց անի։ Հտսկանալի է, որ այս կարգի պատահական դայեակին շատ էլ վստահել չի կարելի։ շատ շուտով հասնում է մօր ականջին, որ պտոյտները ժամանակ դայեակը հանդիպում է եղբորը խանութը կամ լինում է իր սիրեկանի մօտ, որ խփում է երեխին կամ զանազան խմորեղէններ է կոխում նրա բերանը, որպէսզի նա խելօք նստի, մինչև ինքը իր գործը կը վերջացնի։ Ես խիստ բնական եմ համարում, որ մայրը միշտ պէտք է աչքը բաց պահի, որ ինքը պէտք է որոշի պտոյտի փողոցներն ու տեղը և երբեմն էլ պէտք է ստուգի, իրաւ աջատեղ են երեխաները, ուր ինքը ուղարկել է։

Յաճախ է պատահում, որ հիւանդ երեխի մօտ կանչւած բժիշկը յայտնում է, որ երեխին մի որ և է վատ բան են տւել ուտելու, որ գրգռել են երեխի սեռական մասերը, որ չեն հսկել կամ առողջապահական տեսակէտից վատ են պահել, և դայեակի այս տեսակ վարմունքի պատճառը կամ տգիտութիւնն է լինում, կամ անփութութիւնը և կամ վատ հակումները։ Շատ այս կարգի բաների առաջը առնւած կը լինէր, եթէ մայրը իսկոյն չը վստահանար դայեակին և ուշադիր հետեւէր իր երեխի խնամատարութեանը։

Այդ մանրակրկիտ հսկողութեանը անհրաժեշտ է և այն տեսակէտից, որ մայրը որոշի իր դիրքը դայեակի առաջ և որ հէնց առաջին օրից սկսի նրա կրթութիւնը։ Դայեակը պէտք է գայ այն համոզմունքին, որ տիկինը գիտէ ու կարող է երեխին խնամել և որ բնաւ դիտաւորութիւն չունի ուրիշին զիջելու իր մայրական իշխանութիւնն ու հեղինակութիւնը և որ նա ցանկանում է ճշգրիտ տեղեկութիւն ստանայ ամեն բանի մասին, ինչ երեխին պատահել է իր բացակայութեանը։ Երբ մայրը համոզւի, որ դայեակը իմանում է իր գործը, սիրում է երեխաներին, թեթևամիտ չէ ու սուտ չի խօսում, բնականաբար կը սկսի հետզհետէ աւելի վստահելու, և այդ վստահութիւնը այնքան կաճի, որքան մայրը համոզւի, որ դայեակը իր բացակայութեանն էլ ճիշտ այնպէս է վարում, ինչպէս իր ներկայութեանը և որ նրա ասածներին կարելի է լիովին հաւատ ընծայել։

Ի հարկէ սա մի իդէալ է, և կեանքը մեզ ստիպում է, որ բաւականանանք այս իդէալի խիստ հեռաւոր նմանութեամբն էլ։ Դայեակը պէտք է մօր օգնականը լինի, և միայն օգնականը։ Չափազանց ծանր բան է, երբ մայրը շարունակ կասկածում է, թէ մի դուցէ դայեակը նորից մի յիմարութիւն է արել մի գուցէ նորից խաբում է, կամ երբ տեսնում է, որ դայեակի մեղքից երեխաները հիւանդանում են, կապրիզ են աւում և հարկ է լինում պատժի դիմել։ Չափազանց ծանր է, երբ մայրը տեսնում է, որ որ իր կողքին ոչ թէ մի օգնական է կանգնած, այլ գրեթէ մի թշնամի,

որի հետ անընդհատ կռիւ պէտք է մղես ձեռքի տակից, երբեմն էլ ուղղակի բացարձակ: Այս կռիւը արժէ միայն այն ժամանակ, եթէ յոյս ունես, որ այդ կնոջից մի լաւ դայեակ է դուրս գալու. բայց այն ժամանակ էլ դա արդէն կռիւ չի լինում, այլ դայեակի կողմից մի տեսակ յարժարում նոր տեղին ու նոր պայմաններին, մի տեսակ սրբազրութիւն դայեակի կրթութեան: Եթէ այդ յոյսը չը կայ, կռիւն անօգուտ է ու անտեղի. պէտք է ուղղակի ճանապարհ դնել:

Փոխադարձաբար բաց ու վստահ յարաբերութիւնը անհրաժեշտ է թէ մօրը, թէ դայեակին: Թէ ինչքան անհրաժեշտ է մօրը, խօսելն անգամ աւելորդ է, բայց դա անհրաժեշտ է և դայեակին, որպէսզի երեխաների առջև հեղինակութիւն ձեռք բերի ու նրանց հետ ունեցած իր կապը բնական դառնայ: Հէնց այն պատճառով, որ դայեակն ու ծառան մեր դասակարգիցը չեն, շատ տեսակէտից աւելի մօտ են կանգնած երեխաներին, քան մենք, ծնողներս: Մէկը իր կենսագրութեան մէջ յիշում է, որ երեխայ ժամանակ շատ աւելի մեծ սիրով էր խաղում ու լինում ծառաների հետ, քան թէ տան մեծերի: Տնեցիների հետ խաղալիս նա զգում էր, որ մի տեսակ զիջում են անում իրան, որ չեն խաղում ինչպէս խաղ և որ ամեն վայրկեան կարող են ընդհատել մտածելով՝ թէ հերիք է արդէն զւարճացրին: Մինչդեռ երբ ծառան է խաղում, խաղում է ոչ թէ փոքրիկ պարոնին զւարճացնելու համար, այլ իր հաճոյքի համար և խաղում է իսկապէս, նոյն ոգևորութեամբն ու հետաքրքրութեամբը, ինչպէս և երեխան:

Այստեղ նրանք հաւասար են իրար: Եւ միայն խաղի մէջ չէ, որ նրանք հաւասար են իրար, կամ գոնէ մօտ իրանց զարգացումովն ու հասկացողութեամբը: Աւելի ուշ, իհարկէ, երեխան առաջ կանցնի իր դայեակից, որովհետեւ նրա զարգացումը աճում է, մինչդեռ դայեակինը արդէն հասած է իր սահմանին. բայց կայ մի շրջան, երբ դայեակի խօսքը շատ բան արժէ, որովհետեւ երբեքան հասկանում է նրան, երբեմն շատ աւելի լաւ, քան թէ իր հօրն ու մօրը: Այս փոխադարձ ըմբռնումը երբեմն աւելի երկար է տևում և այն տարիքից էլ դէնը, ուր նա մեզ բնական էր թւում: Պարզ ու հաստատ հաւատքը, անմիջական համոզումը երեխաների վրա յաճախ աւելի ուժեղ է ազդում, քան մեր ապացոյցներն ու խելօք դատողութիւնները:

Այն ընտանիքներում, ուր երեխան տարեկից ընկերներ չունի, ակամայ մեծանում է ծնողների ու դայեակի շրջանում: Ի հարկէ տանը լինում են նաև ազգականներ և հիւրեր, բայց սրանք գալիս են ու գնում մինչդեռ դայեակը գիշեր-ցերեկ ապրում է երեխի հետ, խաղում է հետը, սովորեցնում է կարգ ու կանոնի, մաքրութեան, պատմում է նրան իր կեանքը, և իր ձեռով քարոզում է նրան կեանքի իմաստութիւնն ու բարոյականութիւնը. երեխան էլ օրը օրին նրան է հաղորդում իր տպաւորութիւնները: Ի՞նչ ձև է առնում նրանց այդ փոխադարձ յարաբերութիւնը: Եթէ դայեակը լաւ բնաւորութեան տէր է, նա ինքը երեխի աչքին արժէք կը ստանայ, երեխան կը սիրի նրան, կը յարգի ու կը հնազանդի: Բայց և պատահում է, որ

դայեակը կամ մի ուրիշ ծառայ երեխի համար նշանակութիւն է ստանում ոչ իր ներքին արժանիքովը, ալ շնորհիւ արտաքին պարագաների: Լինում են այնպէս դժբաղդ ընտանիքներ, ուր երեխաները միայն ծառաներից են լսում ու տեսնում մի խելօք խօսք, կարեկցութիւն ու զգւանք. պարզ է, որ այդ տեսակ ծառան ակամայ ահագին ազդեցութիւն է ձեռք բերում երեխի վրա:

Շատ կարևոր է մեծերի բռնած դիրքը դէպի դայեակն ու ծառաները, քանի որ փոքրիկների դիտող աչքերը ուշագիւր հետևում են այդ յարաբերութեանը: Մայրն ասում է երեխին, որ չը պէտք է կուել, եղբոր ու քրոջ սիրտը չը պէտք է կոտրել, իսկ ինքը պոսում է դայեակի վրա, հայնոյում է ու մինչև արցունքի է հասցնում, մինչդեռ երեխան կարելի է արդէն կապել է դայեակին ու մեղքանում է նրան: Երեխին խրատում են, որ բարի լինի, իսկ իրանք իսկի բարի չեն լինում ծառաների հետ, և ահա երեխի գլխում ծագումն են առնում բազմաթիւ հանելուկներ: Մենք մեծերս գիտենք, որ մարդիկ բոլորովին այլ կերպ են վերաբերում դէպի իւրայիմները և այլ կերպ դէպի օտարները, աւելի ևս դէպի ծառաները: Ինչ որ մէկի համար անհրաժեշտ ենք համարում, միւսի համար կարևորութիւն չենք տալիս: Հէնց օրինակ բնակարանը, ծառային յատկացւած անկիւնը ընդհանրապէս զուրկ է լինում առողջապահական ամենատարրական պահանջներից, ամենատարրական յարմարութիւններից. իսկոյն երևում է, որ բնակարանը շինելիս աչքի ա-

ռաջ են ունեցել միայն մեր յարմարութիւնը, իսկ ծառաներին իսկի ուշագրութեան չեն առել: Յաճախ ծառաները իսկի մի անկիւն էլ չունեն, գիշերները քնում են միջանցքներում, իսկ ցերեկը նստում են ուր որ պատահի: Այսպէս էլ ամեն բանի մէջ: Դիտելով ծնողների այդ տեսակ վարմունքը, երեխաները մի կողմից սովորում են որ գեղեցիկ խօսքերը միայն ասելու համար են, ոչ թէ իրազործելու, միւս կողմից էլ վարժոււմ են անփոյթ վերաբերելու ուրիշների մեզ մատուցած ծառայութեանը: Իրանք էլ են սկսում պոսալ ծառայի վրա, խօսում են հրամայաբար և էլ չեն տեսնում ծառայի մէջ մարդը:

Մասնաւորապէս կարևոր է դայեակի վիճակը: Հնար եղածին չափ նրա ապրուստը պէտք է տանելի դարձնել, և հետը վարել մարդավարի, որպէսզի երեխան տեսնի, որ մենք յարգում ենք նրան: Այս տեսակ յարաբերութիւնը, կարծեմ, արդէն ինքնին առաջ է գալիս, եթէ դայեակը վստահութիւն է վայելում. երեխի կրթութեան գործում նրա ունեցած կարևոր դերը, մեր համակրանքն ու երախտագիտութիւնը երեխաների օգտին նրա մատուցած ծառայութեան փոխարէն — այս բոլորը նպաստում են դայեակի բարձրացմանը: Յամենայն դէպս չը պէտք է մոռանալ, որ դայեակի ու միւս ծառաների հետ ունեցած մեր յարաբերութիւնը մի տեսակ գործնական բարոյականութիւն է դառնում երեխաների աչքին, մի տեսակ գործադրում մեր հասարակական իդէալների: Այն բոլորը, ինչ որ մենք անում ենք ընտանիքում դայեակի թէ նիւթական և թէ

բարոյական վիճակը բարելաւելու, բարձրացնում է նրա հեղինակութիւնը, իսկ այդ հեղինակութիւնը նրա համար կարևոր է մեր երեխաների հետ վարելու ժամանակ: Միւս կողմից էլ դայեակի հետ քաղցր, մեղմ, ուշադիր, մանր-մունր կռիւներից խուսափող ու բարեացակամ վարմունքը կրթում է հէնց իրան դայեակին և սովորեցնում, որ նա էլ երեխաների հետ պէտք է նոյն կերպով վարւի ու նրանց էլ նոյնը սովորեցնի:

VIII

Տան միւս անդամները:

Այժմ մնում է մի քանի խօսք այն մերձաւոր ազգականների մասին, որոնք երեխի հետ նոյն յարկի տակ են ապրում, մի երկու խօսք էլ տան աւելի հասակաւոր երեխաների առիթով:

Ընտանիքի մէջ ազգականների գոյութիւնը, ինչպէս օրինակ պապը, տատը, բեռին, մօրաբոյրը և այլն, ունի իր վատ ու լաւ կողմերը, բայց վատը կարծես աւելի շատ է, քան լաւը: Ես ներկայ էի, ինչպէս ծերուկ հայրը օրհնելով իր որդու պսակը խրատում էր. «Ո՛չ ոքի տունդ շառնես, որդի, ո՛չ հօրդ, ո՛չ մօրդ. կնոջդ հետ ինչպէս կապրես էդ քո բանն է, միայն տես, որ մի ուրիշը մէջ չը խառնւի. դրանցից խէր քիչ կայ. ծերուկիս խօսքին ականջ դիր»: Ծերունու անձնական փորձը գուցէ մի քիչ շատ կտրուկ եզրակացութեան է բերել նրան և նրա դատավճիռը գուցէ պէտք է քիչ մեղմել. բայց յամենայն դէպս նրա խօս-

քերը կարծեմ շատերի շրթունքին հաւանութեան ժպիտ են ստաջացնելու:

Ուրիշի ընտանիքում ապրող ամեն մի անհատ, ով էլ նա լինի, երբէք մոռանալու չէ, որ ինքը այդտեղ մի երկրորդական անձն է, և մասնաւորապէս երեխաների կրթութեան գործում միայն ծնողների օգնականը կարող է լինել: Միայն այս պայմանով կարող են նրանք ընտանիքի օգտակար անդամը դառնալ: Մօր համար միշտ մեծ թեթևութիւն է, եթէ տանը երեխաներին սիրող մէկը կայ, որի հետ փոքրիկներին կարող է պտոյտի ուղարկել, որ կարող է օգնի կար ու ձևին, խնամի հիւանդին: Հազար այս տեսակ մանր ծառայութիւններ կարելի է մատուցանել մօրը, որոնց համար նա միշտ շնորհակալ կը լինի: Եւ հէնց այս տեսակ մօտ, ջերմ ու իրար օգնող կենսակցութիւնն է, որ ամեն մարդ երեւակայում է ընտանիք աւելիս և որ այնպէս լաւ է ազդում երեխի կրթութեան վրա: Անշուշտ երկրորդական անձերից ամեն մէկը ընտանիքի մէջ մտցնում է մի բան որ իրն է, քանի որ ամեն մարդ իր ճաշակն ունի, իր սովորութիւնները, իր պահանջները. բայց սա ո՛չ միայն փաստ չունի, այլ նոյնիսկ շատ լաւ է: Թող երեխան զանազան տեսակի տպաւորութիւններ ստանայ, թող շփւի տարբեր բնաւորութիւնների հետ, թող տեսնի, որ մարդիկ զանազան կերպով են մտածում ու վիճում, որ սիրում են տարբեր-տարբեր բաներ, այս բոլորը ո՛չ մի փաստ չունի, միայն թէ ընտանիքի ընդհանուր յարաբերութիւնը սիրալիր լինի, ազատ թշնամութիւնից, մըր-

ցակցութիւնից, խաբէութիւնից, ինտրիզներից, մի-
խօսքով այն ամեն բանից, որ «ոսկի մանկութեան»
չեն սազում:

Դժբաղդաբար քիչերն են կարողանում պահել
այն սահմանը, ուր անհատի անձնականութիւնը տեղի
պիտի տայ ընտանիքի ընդհանուր պահանջներին: Դեռ
երեխայ չունեցող բեռն սովորաբար հիգնանքով է վե-
րաբերում մօր մանրակրկիտ ու պեղանտ հոգածու-
թեանը և սիրում է ծաղրի առնել այդ հարցը հէնց ե-
րեխաների ներկայութեամբ: Մի ուրիշի համար երեխա-
ները կարծես գարձութեան առարկայ լինեն, նրանց
հետ խօսում է միշտ մի առանձին տօնով, չարացնում
է, խառնում է նրանց խաղերին, խանգարում, սուտեր
է հնարում այնքան, մինչև որ երեխան մի յիմար բան
է անում և ստիպւած ես լինում պատժելու:

Հին սերունդն էլ քիչ է պատահում, որ զայ տե-
ղաւորւի նոր ամուսինների մօտ առանց յետին մտքի-
չէ որ նրանք դեռ անփորձ են, պէտք է նրանց ղեկա-
վարել: Փորձառութիւնը անտարակոյս շատ մեծ բան
է, և լաւ խորհրդին ամենքն են շնորհակալ: Բայց փոր-
ձանքն այն է, որ ծերերը սովորաբար շատ պահան-
ջում են, որ իրանք լինեն առաջնորդը ու ամեն բանում
յարգանք տեսնեն ու հնազանդութիւն: Եւ քչերն են
գլխի ընկնում, թէ ինչ որ իրանց ժամանակում շատ
տեղին էր, այժմ 20-30 տարի յետոյ՝ էլ իսկի բանի-
պէտք չի. նրանց ասածն էլ մեծ մասով կրթութեան
հիմնական գաղափարներին չի վերաբերում, այլ ար-
տաքին զանազան ձեերի, երկրորդական միջոցների,

որոնց, սակայն, իրանք խիստ լուրջ կարևորութիւն են
տալիս: Ընտանիքներում ծնողների ու հին սերունդի
մէջ պատահած ընդհարումների մի մասի պատճառը ծե-
րունիների այս կարգի միջամտութիւնն է: Ոմանք ուղ-
ղակի իրանց վրա են վերցնում մի տեսակ մանկավարժ
ցենզօրի պաշտօնը և աշխատում են փոխելու ու դըրս-
տելու այն ամենը, ինչ որ իրանց կարծիքով վատ են
արել հայրն ու մայրը: Եթէ նրանց թւում է, որ ծնող-
ները շատ խիստ են վարւում, իրանք սկսում են երես
տալ երեխաներին. իսկ եթէ կարծում են, որ ծնողները
շատ են երես տալիս, իրանք սկսում են կոշտ ու թու-
նալից վերաբերել երեխին: Այս տեսակ հակադիր
վարմունքից, ի հարկէ, միշտ երեխաներն են տուժում.
Ծերուկը շարունակ վերաւորւում է ու զանգատուում,
որ երեխաները իրեն չեն յարգում, մայրն էլ նրա հեղի-
նակութիւնը չը ձգելու համար յանդիմանում է երե-
խին, որ այսպիսով դառնում է յանցաւոր առանց յան-
ցանք գործելու:

Եթէ հին սերունդը ազատ է այս թերութիւնից,
նրա ներկայութիւնը անշուշտ շատ մեծ օգուտ կարող
է տալ ընտանիքին:

Ընթերցողի համար արդէն պարզ է մեր հայեացքը
ընտանիքի այն անդամների վերաբերմամբ, որոնք նեղ
մտքով ասած ընտանիքին չեն պատկանում: Դրանք
կրթութեան գործում միայն ծնողների օգնականը կա-
րող են լինել և ոչ աւելի: Ով այդ դերին չի յարմար-
ւում, նա գործ չունի երեխաների հետ: Երեխաների
հետ գործ չը պէտք է ունենան և հիւրերը. յիմար սո-

վորութիւն է շարունակ փոքրերին կանչել ու ցոյց տալ հիւրերին, որոնք կարելի է իսկի չեն էլ հետաքրքրուած երեխաներով, իսկ յաճախ կարող են և ահագին ֆլաս տալ իրանց խօսքերովն ու ձևերովը: Միայն նրանք, որոնք երեխաների սիրելի հիւրն են, որոնք սիրով խօսում են ու խաղում երեխաների հետ, միայն նրանք կարող են լինել մանուկների հետ:

Տան ծառաներին էլ երեխի հետ պէտք է թողնել միայն այն ժամանակ, եթէ մեր կատարեալ վստահութիւնն են վայելում:

Տան մէջ լինում են և չափահաս երեխաներ: Նըրանք ընտանիքի օրինական անդամն են և փոքրիկների հետ կապւած արեան կապերով: Ասելն աւելորդ է, թէ ի՞նչ աստիճան ցանկալի է ընտանիքի լրիւ լինելը, երբ փոքրիկները բացի ծնողներից մեծ եղբայրներ ու մեծ քոյրեր էլ ունեն: Նօրմալ ընդանիքում սրանք էլ օգնող ձեռքեր են մօր համար: Մէկը երեխի շորերն է կարում, միւսը կարդալ է սովորեցնում, երրորդը խաղալիքներ է շինում և հէնց իր այս աշխատակցութեամբն էլ ցոյց է տալիս, որ ընտանիքը ապրում է ընդհանուր ու սերտ մի կեանքով:

X

Մի քանի ընդհանուր եզրակացութիւններ:

Մինչև հիմա ասածս եթէ ամփոփելու լինենք, կը հասնենք հետեւեալ մի քանի ընդհանուր եզրակացութիւնների:

Բնական ընտանիքը ներկայացնում է միասին կե-

նակցող մարդկանց մի խումբ, որոնք իրար բարիք են ցանկանում, պահում են իրար ու օգնում, վիշտն ու ուրախութիւնը կրում են միասին և աշխատում էլ են միասին կեանքը աւելի լաւ ու աւելի թեթեւ դարձնելու համար: Երեխաները ընտանիքի գլխաւոր անդամը չեն, ոչ էլ երկրորդական, այլ նրա հաւասար անդամը: Նըրանց աշխարհ գալովը կեանքի նոր շրջան է սկսում ընտանիքի մէջ: Այստեղ նորից պէտք է շեշտել, որ երեխաները ստիպում են, որ մենք խիստ լինենք զէպի մեզ մեզ երեխաների, մեր ծառաների, մեր ազգականների ու իրար հետ ունեցած մեր փոխադարձ յարաբերութիւնների ժամանակ: Ճիշտն են ասում, թէ ուրիշին կրթելով՝ մենք ինքներս ենք կրթւում. երեխաների ներկայութիւնը յաճախ մի սանձ է դառնում մեր շոյալութեանն ու անսանձութեանը, պահանջում է աւելի խոհականութիւն ու աւելի աշխատանք, որպէս զի ընտանիքի կեանքում քիչ աւելի կարգ ու կանոն մտնի, ու կարողանանք բաւարարութիւն տալ ընտանիքի նիւթական ու հոգեկան բազմատեսակ պահանջներին:

Երեխան աշխարհք է գալիս բոլորովին անօգնական և մեծ խնամքի ու հոգատարութեան պէտք ունի. և վարժելով ամեն բան իր ծնողներից ստանալու՝ ընականօրէն նրանց վրա նայում է ինչպէս իր յենարանի ու իր ղեկավարի վրա: Ու երեխի մէջ առաջ է գալիս սէր, սիրւելու պահանջ, ծնողների գերազանցութեան զգացումը, մի տեսակ հպարտութիւն նրանցով, այլ և այն գիտակցութիւնը, թէ ծնողները իրաւունք ունեն իր վրա: Անմիտ մարդը միայն կարող է մտա-

ծել, թէ երեխաները իրանց խաղերից դուրս ուրիշ բանով չեն հետաքրքրուում: Մինչդեռ նրանք զիտոււմ են շարունակ իրանց շրջապատը, զիտոււմ են խաղալիս, խօսելիս, կապրիզներ անելիս, նկատոււմ են յաճախ դէմքի արտայայտութիւնները և իրանց խելքով բացատրութիւններ են տալիս: «Մայրիկ չան, գլխիսդ է ցաւում», հարցնում է երեխան, երբ մայրը տխուր նստած է հօր հետ ունեցած տեսարանից յետոյ: Յանդիմանել են մեծ քրոջը, որ լաց է լինում. այդ արցունքները շարժում են երեխի գութը, մօտ է գալիս, բարձրանում է քրոջ գիրկը ու համբուրում նրան, որ մխիթարի: Վաղուց նկատուած բան է, որ երեխաները հիանալի կերպով որոշում են, թէ ով է իրանց սիրում և ով՝ ոչ: Նրանք շատ սիրալիր են իրանց բարեկամների հետ ու վրա են ընկնում անվերջ հարցերով ու խնդիրներով, մինչդեռ միշտ հեռու են փախչում երեխայ չը սիրողներից: Քիչ-քիչ սկսում են մարդկանց դատել, որոշում են՝ ով է բարի, ով է չար, և այն թէ ո՞վ լաւ հեքիաթներ է պատմում, ո՞վ ամեն բան գիտէ, ով ամեն բան կարող է: Սա միայն իրողութեան հաստատումը չէ, այլ և գնահատումը, այսինքն թէ այս ինչ յատկութիւնը լաւ է, այն ինչը վատ. և այդ գնահատումն էլ միշտ լինում է քիչ չափազանցրած՝ «ամեն բան գիտէ», «ամեն բան կարող է»: Պարզ է, որ այս գնահատութեան ամենից աւելի ենթարկոււմ են նւրանք, ովքեր ամենից աւելի մօտ են երեխաներին, և բնականօրէն ծնողները ամենից աւելի էլ հաւանականութիւն ունեն ամենաբարձր գնահատման արժանա-

նալու, չէ՞ որ նրանք այնքան առաւելութիւններ ու իրական արժանաւորութիւններ ունեն երեխաների, ծառաների ու միւսների հետ համեմատած: Ծնորհիւ այն հանգամանքի, որ երեխան ծնոււմ է անօգնական, որ ամեն խնամք ստանում է իր ծնողներից, որ իր զարթնող հոգու բոլոր պահանջներին իր ծնողներն են բաւականութիւն տալիս, հետզհետէ այն փոքրիկ եսականից, ինչպիսին լինում է նոր ծնւած երեխան, դուրս է գալիս մի էակ, որ սիրում է ու երեխայօրէն յարգում այն ամենքին, որոնք շերմութիւն են տալիս իր մանկութեանը: Կենսագրութիւնների ու գեղարեւոտական երկերի մէջ յաճախ է յիշոււմ, որ շատ երեխաների հոգում լինում է այն դառն գիտակցութիւնը, թէ իրանց ոչ ոք չի սիրում, և կամ շատ քիչ են սիրում: Կարող է պատահել, որ այդտեղ չափազանցութիւն կայ ու քիչ էլ եսականութիւն, այսինքն իրանց քիչ է թւում, ինչքան էլ սիրուեն, բայց յամենայն դէպս այսքանը պարզ է, որ մեծ պահանջ ունեն սիրելու ու սիրւելու, և ոչ միայն իրանց հասակակիցներից, այլ և մեծերից:

Եթէ դեռ մարդ կարող է ապացոյցի կարիք զգալ ցոյց տալու համար, որ երեխաները սկսելով եսականութիւնից շատ վաղ անց են կենում որդիական սիրոյ, գոնէ երկար խօսելու խելի կարիք չը կայ ծնողական սիրոյ վերաբերմամբ: Ամեն կասկածից վեր է այդ սէրը և դրանից է ծնոււմ ծնողական հպարտութիւնը: Բոլոր մայրերը իրանց երեխաների մէջ զարմանալի ընդունակութիւններ, տաղանդներ ու արժանիքներ են գտնում ամեն օր: Ծնողական այս սէրն ու հպարտու-

թիւնը եթէ նոյն իսկ չափազանցրած էլ լինի, դրա հիմքը գոնէ բոլորովին բնական է: Ամեն մի գործ, որի վրա մարդ իր հոգին է դնում, շատ թանկ արժէք ունի առաւել եթէ այդ գործը մարդկային կենդանի հոգու կրթութիւնն է:

Այս սէրն ու հպարտութիւնը, նաև այն յոյսը, թէ երեխաները մեծանալով մեր օգնականն են լինելու և մեր ծերութեան նեցուկն ու մխիթարութիւնը, թեթեւացնում է ծնողների բեռը, նրանց քաջած գրկանքները ու դժարութիւնները: Այդ դժարութիւնների թւում, մենք մասնաւորապէս շեշտում ենք ինքն իրան հսկելու անհրաժեշտութիւնը: Կրթել չի նշանակում գեղեցիկ խրատներ տալ, այլ մարդավարի ապրել ու իր կեանքովը օրինակ ցոյց տալ: Ով ուզում է որ կատարի իր պարտքը երեխաների հանդէպ ու նրանց հոգում բարի յիշատակ թողնի, թէ աշխարհքում ինչպէս պէտք է ապրել, նա պէտք է նախ սկսի իր կրթութիւնից: Նա կարող է կեանքի շատ յարմարութիւններից զրկի երեխան, տայ միայն մի թեթև ուսում, ինքը կարող է լինի ղեկավարը բնաւորութեան տէր, բազմաթիւ թերութիւններ կարող է ունենալ, այդ բոլորը չի վնասի իր բարի յիշատակին, եթէ արի է եղել փորձութեան օրերին, եթէ աշխատել է ինքն իրան ազնւացնել, եթէ բարեխիղճ կատարել է իր պարտաւորութիւնները և բարի է եղել դէպի ուրիշները:

Պալով ընտանեկան պառակտումներին ու ընդհարումներին, նրանց ազդեցութիւնը շատ մեծ է երեխի վրա, ոչ միայն երբ խնդիրը մեծ չափեր է ստանում,

այլ նոյնիսկ առօրեայ մանր կռիւներն ու վէճերը, առօրեայ մանր բծախնդրութիւնն ու բոլոր միւս պատիկ ընտանեկան անբնականութիւնները. այդ բոլորը շատ վատառողջ սնունդ է երեխի համար, որ չի կարողանում այդ մարտել ու մտնում է կեանք բարոյապէս հիւժւած, ինքն էլ դառնում է այն հազարաւորներից մէկը, որոնք առանց ներքին պայքարի ու տարակոյսների, կեանքի կռիւն են մղում իրար հետ ու չարչարում իրար և կամ ընդհակառակը՝ անտարբեր է դառնում դէպի այդ կռիւը, արհամարհում է մարդկանց ու չի հաւատում բարու գոյութեանը:

Նօրմալ կրթութիւնը կարող է լինել միայն նօրմալ ընտանիքում: Իսկ նօրմալ ընտանիքը ապրում է սիրով, քանի որ մարդիկ հէնց նրա համար են միասին եկել, որ իրանց կեանքի պակասը իրարմով լրացնեն: Ամեն մէկը ունի իր գործը, մէկը միւսին չի խանգարում, այլ ընդհակառակը թեթևացնում է ինչով կարող է: Ընտանեկան կեանքը ստեղծում է ընդհանուր շահեր, ուր կարող է լինել տարբեր հասկացողութիւն, բայց ոչ տարածախնութիւն, ընդհանուր շահեր, որոնց իբրագործելիս ոչ պատուասիրութեան տեղ կայ, ոչ գլխաւորութեան, այլ փոխադարձ խորհրդի ու օժանդակութեան: Ընդհանուր է վիշտն ու ուրախութիւնը, դժբախտութիւնները տանում են միասին, ու աշխատանքին յաջորդում է հանգիստը, զրոյցն ու ուրախ ժամանցը: Եթէ անցել է արդէն սիրոյ հրայրքը, մնում է մի ուրիշ սէր, սովորոյթ սէրը և մասնաւանդ փոխադարձ յարգանքը: Երեխաները ընտանիքի ուրախութիւնն են

ու յոյսը: Նրանք ունեն իրաւունքներ, և այդ իրաւունքներից առաջինը՝ երեխայ լինելու իրաւունքն է: Նրանց սխալներն ու յանցանքները դատապարտուում են, միայն ոչ անսիրտ կերպով: Կեանքը հոսում է սիրով ու խաղաղ: Մանուկը յարգուում է և իր կողմից ճանաչում է մեծերի իրաւունքը, սէրը սիրով է փոխանակում, յարգանքը՝ յարգանքով: Ահա նօրմալ ընտանիքը:

Նօրմալ ընտանիքում տեղ չունի նաև այն, ինչ որ ծնողական եսականութիւն անւանեցինք: Այդ եսականութեան ծայրայեղ ձևերը հաւանօրէն դատապարտում են շատերը, բայց աւելի մեղմ ձևերը մնում են աննկատելի, որովհետև ծնողական եսականութիւնը, ինչպէս երևում է, սաստիկ տարածւած երևոյթ է: Օրինակ, ես համարում եմ ինձ լաւ մարդ, գոնէ պատճառ չունեմ վատ համարելու, ուրեմն ի՞նչպէս չը ցանկամ, որ իմ որդիս էլ ինձ նման լաւ մարդ լինի: Ես դրական խելքի տէր մարդ եմ, որից և շատ օգուտ եմ տեսել կեանքի մէջ, և առողջ գլխի տէր լինելու համբաւ եմ վայելում, իսկ որդիս ղուրս է եկել ինչոր մի երևակայող, սիրում է հէքիաթներ, ոտանաւորներ և հէնց որ սկսում է պատմել, իսկոյն վառւում է երևակայութիւնը: Ես բացսիրտ մէկն եմ ու մարդամօտ, ամենքին մի ախորժելի, մի քաղցր խօսք եմ ասում, իսկ որդիս մարդու երես տեսնել չի ուզում, վրայից սառնութիւն է փչում և մեծանայ թէ չէ՝ ամենքի երեսին ուղղակի տեսու է. «ասացէք ինչ որ տեսու էք, ձեզ հետ զրուխ դնելու ժամանակ չունեմ»: Ես կեանքս

անց եմ կացրել մեծ խնայողութեամբ, հաշւել եմ ամեն մի կօպէկը և միայն դրա շնորհիւ է, որ այժմ կարողութեան տէր եմ դարձել, իսկ որդիս, կարծես, չի էլ հասկանում, որ ամեն մի իր աշխատանք արժէ. ձեռքը մի բան ընկաւ թէ չէ՝ իսկոյն նւիրում է կամ բաժանում, իրան ոչինչ չի պահում. այդ տեսակ անհաշիւ ապրելով կեանքի մէջ ոչինչի չես տիրանայ: Ի՞նչպէս չաշխատեմ որ որդիս իմ նման լինի:

Երեխաներին իր նման ու իր ճաշակին դարձնելու ձգտումը շատ յաճախ կուի է առաջացնում և աւելորդ վշտեր է պատճառում թէ ծնողներին և թէ երեխաներին, և ընդհանրապէս ոչ մի հետևանքի էլ չի հասնում: Բնութիւնը չես ծռի, և վերջապէս ծռես էլ, ի՞նչ օգուտ: Շատ նեղ մտածմունք է, թէ ինչոր ինձ բաւականութիւն կամ նոյնիսկ բախտաւորութիւն է բերել, ամենքին էլ նոյն բախտաւորութիւնը կը բերի: Բախտաւորութիւնը վերին աստիճանի անհատական բան է և հնարաւոր է միայն այն պայմանով, որ մարդ ինքն իբան հաւատարիմ մնայ: Ինչ որ մարդու սրտովն է, մարդ լաւ է անում, զարգացնելով իր բնական ուժերն ու հակումները:

Բայց յաճախ այս հարցը անց է կենում բարոյականութեան հողի վրա, թէ ինչպէս են երեխաները վարւելու իրար հետ ու մեծերի հետ, և այս դէպքում, ի հարկէ, ծնողների միջամտութիւնը աւելի տեղին է: Բայց հէնց այստեղ էլ հրբէք չը մոռանանք, որ պէտք է շատ զգուշ լինենք և մանաւանդ բարոյակա-

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

- I Երեխայի կրթութիւնը մինչև 6-տարեկան հասակը—
Հենրիկ Վերնիցի թարգմ. Ստ. Լիսիցեանի 25 կ.:
- II Երեխայի ընկերությունը—Վերնիցի, թարգմ. Ստ. Լիսի-
ցեանի 15 կ.
- III Երեխայի ազատութիւնը, Կ. Հ. Վինոցելի, Մե-
ծերն ու փոքրերը—տիկ. Իսահակսէնի, թարգմ.
Ստ. Լիսիցեանի 15 կ.
- IV Սովորութիւնները, նրանց նշանակութիւնը ու կըր-
թութիւնը—Կ. Ելնիցկու, թարգմ. Մ. Աղ. և
Ստ. Լ. 15 կ.
- V Պարզեցումն ու պատիժները ընտանեկան դաստիա-
րակութեան մէջ—Փետենկոի, թարգմ. Մ. 15 կ.
- VI Ո՞րտեղից է աշխարհ եկել քո փոքրիկ եղբայրը—
Գալանդաուէրի, թարգմ. տ. Հ. Թոփչեանի: Մա-
նոթագրէք կեանքի ծագման հետ—Տիկ. Սելմերի,
թարգմ. Ստ. Լ. 15 կ.
- VII Ընտան. դաստիարակութեան նպատակներն և հի-
մունքը.—Պ. Կապտերնի, թարգմ. Միս. Աս. 15 կ.
- VIII Ինչն է հետաքրքրում և զարգացնում մանկան—
Ակսէլ Արստալ թարգ. Ստ. Լիսիցեանի 15 կ.
- IX Մանուկների աշխատանքն ընտանիքում. 15 կ.
- X Տղան և աղջիկը անցողական շրջանում Բուլ և Նել-
սէն. 10 կ.
- XI Մանկան ազատութիւնն ու ուրախութիւնը, Օտտո
էրնստ. 20 կ.
- XII Ժողովրդական մանկական խաղեր, խմբագրեց
Ստ. Լիսիցեան 20 կ.
- XIII Ընտանեկանյարաբերութիւններն ու նրանց կրթիչ
նշանակութիւնը Ա. Ն. Օստրոգորսկու, թարգմ
Լ. Շ. 20 կ.

Գինն է 20 ԿՈՊ.

Ճանապարհածախսը՝ 1 ու. ոչ պակաս գնողների հա-
ժար խմբագրութեան վրա է՝ Типдизъ, Редакция «Аскеръ».

50. 270